

OSMANLI'DA LİBERALİZM DÜŞÜNCESİ

2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAMU YÖNETİMİ

Kanan KHAMİYEV

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Utku AYBUDAK

OSMANLI'DA LIBERALİZM DÜŞÜNCEİ

Kanan KHAMİYEV

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Utku AYBUDAK

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Kasım 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	11
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
1. İDEOLOJİLER VE LİBERALİZM	13
1.1. İdeoloji Kavramı	13
1.2. Liberalizm Kavramı ve Tarihçesi.....	17
1.2.1. Liberalizmin Çeşitli Anlamları	22
1.2.1.1. Klasik Liberalizm	22
1.2.1.2. Sosyal Liberalizm.....	23
1.2.1.3. Neo-Liberalizm	25
1.2.1.4. İktisadi Liberalizm	27
1.2.1.5. Siyasal Liberalizm	29
1.2.1.6. Modern Liberalizm.....	31

2. OSMANLI DÖNEMİ LİBERALİZM DÜŞÜNCESİ	33
2.1. Osmanlı Döneminde Liberalizmin Gelişimi	33
2.1.1. Sened-i İttifak ve Sekban-ı Cedid Ocağı	35
2.1.2. 1838 Serbest Ticaret Antlaşması ve Tanzimat Fermanı.....	36
2.1.3. Islahat Fermanı.....	42
2.1.4. Kanun-i Esasi ve Birinci Meşrutiyet.....	43
2.1.5. İttihat ve Terakki ve İkinci Meşrutiyet	45
2.2. Osmanlı Ekonomi Düşüncesi	46
2.2.1. Provizyonizm	47
2.2.2. Fiskalizm	50
2.2.3. Tradisyonalizm	52
3. OSMANLI'DA LİBERAL DÜŞÜNÜRLER VE DÜŞÜNCELERİ.....	54
3.1. Ahmet AĞAOĞLU	54
3.1.1. Hayatı	54
3.1.2. Liberalizm Alanında Düşünceleri.....	56
3.2. Prens SABAHADDİN	59
3.2.1. Hayatı	59
3.2.2. Liberalizm Alanında Düşünceleri.....	60
3.3. Fethi OKYAR.....	63
3.3.1. Hayatı	63
3.3.2. Liberalizm Alanında Düşünceleri.....	63
3.4. Osmanlı Dönemi Liberal Kuruluşlar	65
3.4.1. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti	65
3.4.2. Osmanlı Ahrar Fırkası.....	67
SONUÇ	70
KAYNAKÇA.....	72
ÖZGEÇMİŞ	78

TEZ ONAY SAYFASI

Kanan KHAMİYEV tarafından hazırlanan “OSMANLI’DA LİBERALİZM DÜŞÜNCEİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Utku AYBUDAK

Tez Danışmanı, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Kamu Yönetimi Bölümü Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. Savunma sınavı tarihi 27.11.2023

<u>Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)</u>	<u>İmzası</u>
Başkan : Doç. Dr. Utku AYBUDAK (KBU)
Üye : Dr. Öğr. Üyesi. Muhammet Esat BOLAT (KBU)
Üye : Doç. Dr. Emine ÇELİKSOY (ÇAKÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onaylamıştır.

Doç. Dr. Zeynep ÖZCAN

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntuların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Kanan KHAMIYEV

İmza :

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi, destek, teşvik ve uzman tavsiyesini esirgemeyen, sayın hocam Doç. Dr. Utku AYBUDAK'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışma süresince her zaman yanımda olan, tez çalışmam süresince bana ümit verdiği ve yoğun çalışmalarım sırasında benden desteğini hiç esirgemediği için Nurlan HUSEYNLI'ye teşekkür ederim. Sevgili aileme manevi hiçbir yardımı esirgmeden yanımda oldukları için teşekkürlerimi bir borç bilirim.

ÖZ

Liberalizm, bireysel özgürlük, özel mülkiyet, hukukun üstünlüğü ve sınırlı devlet gücü gibi temel prensiplere dayalı bir siyasal ve ekonomik düşünce sistemidir. Batı’da ortaya çıkan bu düşünce akımı, Osmanlı İmparatorluğu’nda da etkilerini göstermiş, ancak yerel koşullar ve kültürel dinamiklerle yoğrularak özgün bir nitelik kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda liberal düşüncenin kökenleri, Tanzimat Reformları’na ve Meşrutiyet hareketlerine dayanmaktadır. Tanzimat Dönemi, 19. yüzyılın ortalarında başlayan bir dizi reform hareketidir ve bu dönemde devlet, hukukun üstünlüğü, eşitlik ve özgürlük gibi liberal prensipleri benimsemeye yönelik adımlar atmıştır. Bu reformlar, Osmanlı toplumunda liberal düşüncenin filizlenmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı liberal düşünürleri arasında öne çıkan isimler, Ali Ağaoğlu, Prens Sabahaddin ve Fethi Okyar’dır. Bu düşünürler, bireysel özgürlük, eşitlik ve adalet gibi liberal değerleri savunmuş ve Osmanlı toplumunu modernleşme yolunda ileri taşımaya çalışmışlardır. Ayrıca, II. Meşrutiyet’in ilanı (1908) liberal düşüncenin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış ve bu dönemde çeşitli liberal kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki liberal düşüncenin somut bir ifadesi, Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan liberal kuruluşlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Serbest Fırka, Osmanlı Ahrar Fırkası gibi partiler, Osmanlı toplumunda liberal düşüncenin temsilcisi olmuş ve farklı kesimlerden destek görmüştür. Bu kuruluşlar, liberal değerleri savunarak Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi sahnesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm; İdeoloji; Osmanlı’da Liberalizm; Ademi Merkeziyet; Ahrar Fırkası.

ABSTRACT

Liberalism is a political and economic ideology based on fundamental principles such as individual freedom, private property, the rule of law, and limited state power. This ideological movement, originating in the West, also manifested its influences in the Ottoman Empire; however, it acquired a distinctive character through local conditions and cultural dynamics. The roots of liberal thought in the Ottoman Empire can be traced back to the Tanzimat Reforms and Constitutional movements. The Tanzimat Period, which began in the mid-19th century, encompassed a series of reform movements, during which the state took steps towards embracing liberal principles such as the rule of law, equality, and freedom. These reforms laid the groundwork for the emergence of liberal thought in Ottoman society. Prominent figures among Ottoman liberal thinkers include Ali Ağaoğlu, Prens Sabahaddin, and Fethi Okyar. These thinkers advocated for individual freedom, equality, and justice, aiming to propel Ottoman society towards modernization. Furthermore, the declaration of the Second Constitutional Era in 1908 facilitated the broader dissemination of liberal thought, leading to the emergence of various liberal organizations during this period. Concrete expressions of liberal thought in the Ottoman Empire materialized through liberal organizations that surfaced during the Constitutional Era. Parties like the Serbest Fırka and the Ottoman Ahrar Fırkası became representatives of liberal thought in Ottoman society, garnering support from diverse segments. These organizations played a significant role in the Ottoman political scene by championing liberal values.

Keywords: Liberalism; Ideology; Liberalism in the Ottoman Empire; Ademi Merkeziyet (Decentralization); Ahrar Fırkası (Liberal Party)

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Osmanlı'da Liberalizm Düşüncesi
Tezin Yazarı	Kanan KHAMIYEV
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Utku AYBUDAK
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	27/11/2023
Tezin Alanı	Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	78
Anahtar Kelimeler	İdeoloji; Osmanlı'da Liberalizm; Ademi Merkezîyet; Ahrar Fırkası

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	The Ideas of Liberalism In The Ottoman
Author of the Thesis	Kanan KHAMIYEV
Advisor of the Thesis	Assoc. Prof. Dr. Utku AYBUDAK
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	27/11/2023
Field of the Thesis	Public Administration
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	78
Keywords	Liberalism in the Ottoman Empire; Decentralization; Liberal Party

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devleti
ATAD	: Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi
C	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev	: çeviren
EKEV	: Erzincan Kültür Eğitim Vakfı
İTC	: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti
KMÜ	: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
S	: Sayı
s	: sayfa
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
TŞAMC	: Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde liberalizmin gelişimi ve Osmanlı döneminde liberal düşünürler ile liberal kuruluşların fikirleri incelenecektir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu tezin temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal düşüncenin ortaya çıkışını, evrimini ve etkilerini detaylı bir şekilde incelemektir. Bu çerçevede, Osmanlı düşünce dünyasındaki liberalizmle ilgili temel kavramları, düşünce akımlarını ve temsilcilerini ortaya koymak, bu düşüncenin zaman içindeki gelişimini analiz etmek, Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik değişimlere olan etkilerini anlamak ve Osmanlı toplumunun modernleşme sürecindeki rolünü anlamak ana hedefler arasında yer alır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada nitel yöntem kullanılmıştır. Literatür ve kaynakların (kitap, dergi, makale, yayın, internet vb.) taranması yapılarak hazırlanmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Araştırmanın problemi Osmanlı Devleti'nde liberalizmin gelişme süreci ve bu süreçte karşılaşılan sorunlardır. Bu çalışmada;

İdeoloji Nedir?

Liberalizm Nedir?

Osmanlı Dönemi'nde liberalizmin gelişim süreci nasıl olmuştur?

Osmanlı Dönemi'ndeki liberal düşünürlerin ve liberal kuruluşların düşünceleri nedir? sorularına cevap aranmıştır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde liberal ideolojinin görülmeye başlandığı 19. yüzyılın ikinci yarısından sonrasını ele almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli dönemlerinde ortaya çıkan liberal düşünce akımlarını ve bu akımların toplum üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel tarih çerçevesi içinde liberal düşüncenin nasıl evrildiğini ve zaman içinde nasıl değişiklik gösterdiğini anlamayı hedeflemektedir. Bu araştırma kapsamında liberalizm dışındaki ideolojilere dair ayrıntılı bir inceleme yapılmayacaktır. Araştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir coğrafi sınırları içinde odaklanacaktır. Osmanlı dışı coğrafyalar inceleme konusu değildir. Çalışma özelinde ele alınan konu liberal düşünce akımlarıyla sınırlı olacaktır.

1. İDEOLOJİLER VE LİBERALİZM

1.1. İdeoloji Kavramı

1796 yılında ortaya çıkan “ideoloji” terimi, Fransız Akademisi tarafından 1835 yılında lügatlarına dahil edilmiştir.¹

İdeoloji terimi, insanlık tarihinde yaklaşık iki yüz yirmi dört yıl önce ortaya çıktı ancak etkileri, tarih boyunca büyük bir öneme sahiptir. Özellikle yirminci yüzyılda gerçekleşen toplumsal ve siyasal dönüşümler, ideoloji savaşlarının zirve yaptığı bir döneme işaret eder ve bu değişimler, gelecek yüzyılları da derinlemesine etkilemiştir. İdeoloji kavramı, etimolojik olarak Latince “idea” ve “logy” kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşan bir terimdir. Bu terim, ilk defa Paris’te bulunan Ulusal Enstitü’nün kurucusu Antoine Destutt de Tracy tarafından 1796-1798 yılları arasında sunulan “Mémorie sur la Faculté de Penser” başlıklı bildirilerde “düşünceler bilimi” olarak kullanılmıştır.²

David McLellan’ın belirttiği gibi, “İdeoloji, tüm sosyal bilimlerde tarifi en zor olan kavramdır”. Bu zorluklardan biri, ideolojinin başka olgularla karmaşık bir şekilde bağlantılı olması ve çok boyutlu olmasıdır, bu da onun ayırt edici özelliklerini belirlemeyi güçleştirmektedir. İdeoloji sözcüğü, sıkça diğer kavramlarla karıştırılmaktadır ve toplumsal hayatın birçok farklı olgusuyla ilişkilidir. İdeoloji kavramı, değişken ve birçok farklı tanımları olan bir kavramdır ve zaman içinde tamamen zıt anlamlar içerebilmektedir. Başlangıçta, duyu algılarının fikirlerin tek kaynağı olduğunu ve fikirlerin eleştirel bir şekilde çözümlendiği özgül bir bilimi ifade etmek amacıyla ortaya atılan ideoloji kavramı, zaman içinde anlamsal bir dönüşüm geçirerek dünya hakkında bilimsel bir görüşe aykırılığı ifade etmek amacıyla kullanılmıştır.³

Eagleton, İdeoloji başlıklı çalışmasında, ideolojinin geniş anlam çeşitliliğini ortaya koymak adına on altı farklı ideoloji tanımına yer vermiştir. Bu tanımlar arasında şunlar bulunmaktadır:

¹ Cemil MERİÇ, *İdeoloji*, (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1970), s.18.

² Kaan KARADUMAN, *Toplumsal Hareketler ve İdeoloji: Kitleleri İknada İdeolojinin Gücü*, (Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), s.34.

³ Yaren NAKIŞ, *Ak Parti İktidarı Tarih Yazımı ve Muhafazakar İdeolojinin Yeniden Üretiminde İdeolojik Aygıt Olarak “Derin Tarih” Dergisi*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), s.7.

- (a) Toplumsal yaşamın anlamını oluşturan süreç, göstergelerin ve değerlerin üretim süreci,
- (b) Belirli bir toplumsal grubun veya sınıfın düşünce kümesi,
- (c) Hüküm süren siyasi gücü meşrulaştırmak için kullanılan yanlış düşünceler,
- (d) Bilinçli bir şekilde bozulan iletişim,
- (e) Bireye belli bir rol veya kimlik atfeden faktörler,
- (f) Toplumun genel çıkarlarına göre şekillenen düşünce tarzları,
- (g) Kimlik ile ilgili düşünceler,
- (h) Toplumda genel olarak kabul gören yanlışlar,
- (i) Toplumsal durumları ve güç ilişkilerini ifade eden söylem ve iktidar dinamikleri.⁴

Marx'ın "Kapital" eserinde tanımladığı "bilmiyorlar ama yapıyorlar" ifadesine ideoloji bağlamında klasik terminolojiyle farklı anlamlar atfedilmiştir. İdeoloji, geleneksel olarak üç ana şekilde kullanılır. İlk olarak, belirli bir sınıf veya gruba ait inançlar dizgesi olarak tanımlanabilir. İkinci olarak, doğru veya bilimsel bilgiyle çatışabilecek yanıltıcı inançlar dizgesini ifade eder, yani yanlışları barındırır. Üçüncüsü ise, ideolojinin anlamını ve fikir üretme sürecini genel olarak ele alır. Marx'ın perspektifine göre, ideoloji, kapitalist toplumun üretim ilişkilerini perdelemek ve sınıf çıkarlarına hizmet eden bir gizemleştirme biçimidir. Marx'ın erken dönem eserlerinde, ideolojiyi sadece altyapısal bir olgu olarak sunar, özellikle "Alman İdeolojisi" adlı eserinde, egemen düşüncelerin esasen egemen maddi ilişkilerin düşünsel bir yansıması olduğunu vurgular. Ancak, sonraki çalışmalarında Marx, ideolojiyi değerlendirirken altyapısal ve üstyapısal ilişkileri bir arada düşünmeye yönelir.⁵

Marksizm dışında ideoloji kuramı geliştirmeye yönelik ilk çabalar arasında, Karl Mannheim'in öğrencisi olan -bilgi sosyolojisinin kurucu isimlerinden biri- Karl Mannheim'e ait bir girişim bulunmaktadır. Mannheim'in ideoloji üzerine yaptığı analizler, pek çok boyutu içinde barındıran ve karmaşık bir özelliğe sahip olan bir nitelik

⁴ Terry EAGLETON, *İdeoloji*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), s.18.

⁵ İlke Ulaş KUVANÇ, *Küreselleşmenin Tektipleştirme İdeolojisi ve Toplumsal Yeniden Üretimde İdeolojik Aygıt Olarak "Dünya Müziği"*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), s.16.

taşıır. Mannheim, Marksist terminolojiyi kullanmasına rağmen, farklı sonuçlara ulaşır. Karl Mannheim'ın "İdeoloji ve Ütopya" eserinde, ideolojiler belirli bir sosyal düzeni destekleyen düşünce sistemleri olarak tanımlanır ve genellikle hakim ya da yönetici bir sosyal grubun çıkarlarını temsil ederler. Ütopyalar ise, Mannheim'a göre idealize edilmiş gelecek vizyonlarıdır ve genellikle kapsamlı bir değişim önerirler, mevcut sosyal yapıyı eleştiren bir perspektif sunarlar. Bu durum, genellikle ezilen grupların radikal sosyal değişim ihtiyacını yansıtan ütopyalarda görülür. Mannheim, ideolojiyi 'tikel' ve 'total' olarak iki kategoriye ayırır. 'Tikel' ideolojiler, bireysel bakış açısına odaklanır ve bireylerin karşıt görüşlere karşı tutumlarını, inançlarını ve kişisel çıkarlarını ön plana çıkarır. 'Total' ideolojiler ise, bir sosyal sınıfın, kolektif bir kültürün, toplumun veya tarihsel bir dönemin genel dünya görüşünü yansıtır.⁶

Louis Althusser, bir Fransız düşünür olarak, ideolojiyi toplumsal yaşamı çeşitli şekillerde etkileyen ve her zaman doğal olarak ortaya çıkan bir olgu olarak tanımlar. Althusser'a göre ideoloji, toplumsal pratiğin iç içe olduğu ve toplumun her yönünü etkileyen yaygın bir güçtür. Althusser, sadece siyaset bilimi için değil, iletişim bilimleri için de önemli olan üç temel tez ortaya koyar: a. İdeolojinin kendine ait bir tarihi olmadığı, b. İdeolojinin, bireylerin gerçek yaşam koşullarıyla kurdukları hayali ilişkilerin bir temsili olduğu, ve c. İdeolojinin, bireyleri özne olarak konumlandığı. Ayrıca, Althusser "İdeolojinin varoluşu maddidir" şeklinde bir ara tez geliştirir. Bu tez, ideolojinin maddi bir varlığa sahip olduğunu vurgular ve bu düşünce, insanların farklı şekilde düşünmelerine yol açacak benzersiz tespitlere imkan tanır. Althusser'in ideolojiye yönelik bu tezleri, toplumsal bilimlerin alanında büyük bir etki yaratmış ve ideolojinin oluşumu ve işlevi konusunda diğer düşünürlerden farklı bir perspektif sunmuştur.⁷

İdeoloji, adeta bir yansıtıcı, ayna veya kopyalama makinesi gibi işleyerek bireyin toplumsal formasyon içinde özne olarak adlandırılmasına olanak tanır. Bu adlandırma, bireyin bir isim almasını ve dolayısıyla belirli bir toplumsal görevi üstlenmesini sağlar. Adlandırılmış ve belirlenmiş olan özneler, diğer egemen öznelerin etkisi altına girerler ve bu şekilde, Althusser'in deyimıyla, "kendiliklerinden yürüyen" ideolojinin belirlediği biçimde hareket ederler. Ancak, ideolojik oluşum sürecinin önemli bir özelliği, belirli

⁶ Yücel BULUT, "İdeolojinin Tarihçesi", (Sosyoloji Dergisi, S: 23, 2011), s.202.

⁷ Metin KAZANCI, "Althusser, İdeoloji ve İdeoloji ile İlgili Son Söz", (İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, S:24, 2006), s.5.

bir aşamada tamamlanmaması ve durmaması, sürekli olarak devam etmesidir. Çünkü bu süreç, pratikle sıkı bir bağa sahiptir. Althusser'in vurguladığı gibi, bir pratik, bir ideolojinin aracılığıyla ve ideolojinin içinde oluşur.⁸

İdeoloji, çağdaş yazarların perspektifinde genellikle hakaretin ötesinde bir nitelik taşır. K. Mounier, ideolojilerin düşünceleri tıkadığını ifade ederek, bunların dondurulmuş ve basitleştirilmiş izolasyonlar olduğunu belirtiyor. Gabriel Marcel ise, ideolojinin ancak belirli bir insan topluluğuna karşı kullanıldığı şartıyla var olabileceğini savunuyor: Yahudiler, Hristiyanlar, Masonlar, burjuvalar gibi gruplar üzerinden. Sosyolog Aron'un "ideoloji, düşmanımın düşüncesidir" formülü, ideolojinin en az kötü tanımlamalarından biri olarak değerlendirilebilir. Batı'daki büyük sözlüklerde, genellikle "yaşayan tecrübe ve pratikle bağlarını koparan düşünce sistemi" olarak tanımlanan, az veya çok tutarlı düşünceler, görüşler, inançlar bütününe dair tariflere sıkça rastlanır.⁹

Gündelik konuşmada ise "ideolojik" terimi, bilimsel olmayan, kitlelere hitap eden, sanatsal değeri düşük olarak nitelendirilen şeyleri ifade eder. Örneğin, televizyon dizileri genellikle "ideolojik" olarak adlandırılır, ancak Dostoyevski'nin "Suç ve Ceza" romanı evrensel bir izleyici kitlesine hitap ettiği için bu etiketi almaz. Aynı şekilde, bilim ve eleştirel kavramlar gibi "s sofistike" çalışmalar ideolojik olarak kabul edilmez, ancak işçi sendikalarının ve belirli partilerin yayın organlarındaki içerikler ideolojik olarak değerlendirilir. İdeoloji kavramının ilginç bir özelliği ise, hem gerçekliği gizleyen bir olgu olarak hem de yeni toplumsal yapılar içinde insanları harekete geçirecek izlenceleri ifade eden bir anlamda kullanılabilmesidir. Bu nedenle, ideoloji insanları değiştirip ileriye götürebilen bir anlatım biçimi olabilirken, aynı zamanda tutucu ve insanın kendi gerçekliğini kavramasını önlemeyi amaçlayan bir yanlış bilinç üretim düzenini de ifade edebilir.¹⁰

İdeoloji, genel anlamıyla yaşama dair her şeyin anlamlandırıldığı bir çerçeve işlevini üstlenir. Günümüzde, her türlü inancın ifade biçimleri, cinsiyetler arasındaki iktidar mücadeleleri ve sınıfsal duruşlara bağlı anlamlandırma tarzları, genel olarak ideoloji kavramı altında değerlendirilebilir. İdeolojiler, amaçsal bir anlam taşımasa bile

⁸ KUVANÇ, s.17.

⁹ MERİÇ, s.122.

¹⁰ Ünsal OSKAY, "Popüler Kültür Açısından "İdeoloji" Kavramına İlişkin Yeni Yaklaşımlar", (SBF Dergisi, C:35, S:1, 1980), s.199.

genellikle geleceğe yönelik bir inşa projesine dayanır. Bu nedenle, ideolojiler, savunucusunu bir tür kurtarıcı veya önder olarak görmeye eğilimlidir. Bu anlayışa bağlı olarak, siyasal kültürler ideolojik bir refleksle düşman mitosu oluşturabilirler. Düşman mitosu kavramı, George Orwell'ın "1984" romanında etkili bir şekilde işlenmiştir. Distopik romanda, "düşman her daim hazır ve asla uyumaz" yaklaşımı, düşman mitosunun en bilinen örneğidir.¹¹

1.2. Liberalizm Kavramı ve Tarihçesi

Liberalizm, yakın çağda ortaya çıkmış ve küresel ölçekte etkili olmuş bir düşünce akımıdır. Temelde, liberalizm, devlet otoritesinin ekonomik, sosyal, dini vb. alanlara müdahale etmesine karşı çıkan bir görüşü benimsemektedir.¹²

Liberalizm, temelde barışçıl bir toplumsal varoluş içinde bireysel özgürlüğü güvence altına almayı amaçlayan modern ve siyasi doktrindir. Liberalizm, diğer modern düşünce akımları gibi, özellikle "Akıl Çağı" olarak bilinen dönemin bir ürünüdür. Tarih boyunca, liberalizm, Yeni Çağ'ın entelektüel atmosferinde ve yeni sosyal-siyasi yapılanmaların ortaya çıkışıyla birlikte gelişmeye başlamıştır.¹³

Liberalizm konusunda genel bir tanım yapmak zor ve hatta bazen imkansızdır, çünkü 18. yüzyıldaki liberalizm ile 20. yüzyıldaki liberalizm arasında önemli farklar bulunmakta ve çeşitli ülkelerdeki tanımlamalar büyük ölçüde değişkenlik göstermektedir. Bu çeşitlilik, farklı toplulukların liberalizmi tarih boyunca ekonomiden siyasete, felsefeden sosyolojiye kadar pek çok disiplinde farklı şekillerde yorumlamış olmasının bir sonucudur. Liberalizmin kelime kökenine ve anlamına bakıldığında, "liberal" kelimesinin ilk olarak eğitim alanında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Ancak, zaman içinde bu terim, bireysel özgürlük, özel mülkiyet, serbest piyasa ekonomisi ve demokrasi gibi kavramları içine alan geniş bir düşünce ve politika sistemini ifade etmek

¹¹ KARADUMAN, s.36.

¹² Şarika GEDİKLİ BERBER, "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması", (Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C:27, S:80, 2011), s.1.

¹³ Mustafa ERDOĞAN, "Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihi ve Felsefi Temelleri", (Liberal Düşünce Dergisi, S:56, 2009), s.7.

için kullanılmıştır. Ortaçağ'dan itibaren liberal kavramının genel veya yaygın eğitimi ve centilmen özgür bireyin eğitimini ima ettiği belirtiliyor.¹⁴

Liberalizm kelimesi Avrupa kökenli olup, İspanyolcadan türetilmiş ve ilk kez 19. yüzyılın başlarında siyasi terminolojiye girmiştir. Kelimenin kökü Latinceye dayanmaktadır. İspanyolcadan İngilizceye geçen liberal kelimesi önceleri İngiltere dışındaki politikaları kötüleyen bir anlamda kullanılmış, ancak daha sonra İspanyollar, İngiltere menşeli politikaları tanımlamak için bu terimi kullanmaya başlamış ve Locke'un anayasal monarşi ve parlamenter yönetim ilkelerini savunan milletvekillerini "liberales" olarak adlandırmışlardır. Farklı tarihlerde ve disiplinlerde çeşitli liberalizm tanımları ortaya çıkmıştır.¹⁵

Andrew Heywood, liberalizmi şu şekilde açıklamıştır: Liberalizm, temel olarak bireyin özgürlüğüne ve bireylerin kendi çıkarlarını tatmin edebilecekleri veya potansiyellerini gerçekleştirebilecekleri bir toplumun oluşturulmasına odaklanan siyasi bir ideolojidir.¹⁶ Liberalizmi kavramak için öncelikle, aynı dönemde ortaya çıkan muhafazakarlık ve birey eşitliği bağlamında benzer görünen sosyalizmden tamamen ayrı bir ideoloji olduğunu anlamak faydalı olacaktır. Friedrich Hayek'in ifadesiyle, "muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm" üçlüsünü tarihsel bir süreç olarak sıralamak yerine, her birini aynı anda var olan felsefeler olarak görmek daha doğrudur. Bu öğretiler, aynı dönemde var olsalar da, farklı ontolojik, epistemolojik ve ahlaki temellere sahip üç ayrı ideolojiyi temsil ederler. Ayrıca, liberalizmi anarşizmle karıştırmamak önemlidir. Liberteryenler bile özgürlüğün güçlü savunucuları olmalarına rağmen devletin tamamen kaldırılmasını desteklemezler. Ancak, devletin mümkün olduğunca asgari bir rolde olmasını savunurlar.¹⁷

Temel hak ve hürriyetlerin kabul edilmesi üzerine şekillenen liberalizm, bireysel özgürlüklerin gelişimine önemli katkılarda bulunan bir siyasi doktrindir. Bu düşünce akımı, John Locke'un görüşleriyle başlamış ve Hume, Smith, Mill, Bentham, Spencer, Constant gibi düşünürlerin perspektifleriyle zenginleşmiştir. Dönemin düşünürleri,

¹⁴ Recep Batu GÜNÖR, "Klasik Liberalizm Açısından Prens Sabahaddin'in Toplum Felsefesi", (Gazi Türkiyat, S:29, 2019), s.165.

¹⁵ Atilla YAYLA, *Liberal Bakışlar*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2000), s.15.

¹⁶ Andrew Heywood, *Siyasetin ve Uluslar Arası İlişkilerin Temel Kavramları*, çev. Fahri BAKIRCI, (Ankara: BB101 Yayınları, 2018), s.190.

¹⁷ Abdülkadir TARTILACI, *Türkiye'de Liberalizm: Ak Parti Dönemi Politikaları ve Uygulamaları (2002-2011)*, (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), s.6.

özgürlüğün belirli yasalar için feda edilmemesi gereken üstün bir ilke olduğunu vurgulayarak liberalizmi bir “ilkeler sistemi” olarak tanımlamışlardır. Liberalizm, mutlak monarşinin sınırsız yetkilerine karşı çıkmış ve doğal hukukun, doğal hakların tanınması için çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda, insan haklarının yasalarla düzenlenmesi gerekliliği gündeme gelmiş, yasal düzenlemeyle doğal hukuk anlayışı hâkim olmuştur. Bu perspektife göre, insan hakları bir kural koyucu tarafından düzenlenmemeli, ancak yasal düzenleme ile korunmalıdır. Liberalizm, siyasi baskıya karşı bir tepki olarak toplumu özgürleştirmeyi amaçlayarak, rahiplerin ve kralların otoritesinden sıyrılmış bir düzen kurma hedefine odaklanmıştır.¹⁸

17. yüzyılda modern felsefenin evrimiyle ortaya çıkan Liberalizm, 18. yüzyılın sonlarına doğru zirveye ulaşmıştır. Liberalizmin tarihine bakıldığında, kaynağına göre John Locke, İskoç Aydınlanması ve Immanuel Kant gibi figürlere ayrılmıştır.¹⁹ Öncüleri arasında kabul edilen John Locke, 17. yüzyılda liberalizmin öncülerinden biri olarak görülmektedir. Locke, düşünce özgürlüğüne büyük önem vermiş ve insanların doğası gereği belirli haklara sahip olarak bir araya gelerek devleti kurduklarını savunmuştur. Ona göre, yaşam, hürriyet ve mülkiyet gibi haklara sahip olan bireylerin devlet, bu hakları koruma yükümlülüğündedir.²⁰

John Locke'un teorisinde, liberalizmin temel taşları olarak görülen doğal haklar doktrini, bireylerin "öz-sahipliği", hoşgörüyeye dair düşünceler ve "rıza dayalı yönetim" fikri yer alır. Locke'un liberal siyasi düşünceye katkısı, toplumsal ve siyasi varlığın, doğal durumda yaşayan bireylerin bir araya gelerek bir devlet kurmaları fikri üzerine kuruludur. Locke'a göre, insanlar uygar siyasi topluma geçiş yaparken doğal haklarını korumuş ve devlete bu hakları koruma görevini vermişlerdir. Locke, bu hakları "hayat, hürriyet ve mülkiyet" olarak özetler. Ona göre, doğal haklar o denli temel ve elden çıkarılmazdır ki, eğer siyasi yönetim bu hakları ihlal ederse, bireylerin o yönetim karşısında "direnme hakkı" doğar. Bireyler, kendi haklarını savunmak ve hükümetin yetkilerini sınırlamak için bu direnme hakkını kullanabilirler.²¹

¹⁸ Tuğba ÖZHAZİNEDAR, “Osmanlı’da Liberalizm Algısı”, (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, 2023), s.59.

¹⁹ Sinan AVAN, “Gerçekten Liberalizm Mi? Yoksa Sadece Söylem Mi?: Tek Partili Türkiye’de Liberal Gelişmeler”, (Akademik Bakış Dergisi, S: 48, 2015), s.33.

²⁰ Burak ERCOŞKUN, “Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Liberalizm”, (Akademik Bakış Dergisi, S:72, 2019), s.107.

²¹ ERDOĞAN, s.3.

İskoç Aydınlanması, özellikle David Hume ve Adam Smith'in düşünceleri etrafında şekillenmiştir. Bu düşünürlerin fikirlerinden yola çıkarak, İskoç Aydınlanması'nın liberalizme sunduğu katkıları açıklayabiliriz.²² İskoç Aydınlanması filozofları arasında yer alan David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson ve Dugald Stewart, karmaşık sosyal yapıların varlığını yönetici bir aklın müdahalesine ihtiyaç duymadan açıklayan bir analiz geliştirmişlerdir. Bu filozoflar, kendiliğinden ortaya çıkan düzenin, sivil toplumun kendisini üreten ve düzenleyen bir model olduğunu savunmuşlardır. Bu model, devletin bireyin haklarını korumak amacıyla şiddet içermeyen ihlallere karşı savunma eylemi dışında müdahalede bulunmamasını öngörmüştür.²³

David Hume, siyasi değerler olarak "barış, hürriyet ve adaleti" önemli görmüş ve doğal düzeni, faydacılığı ve bireyciliği insan doğasının bir parçası olarak kabul etmiştir. Devletin temel amacının özgürlük ve adaleti sağlamak olduğunu savunarak liberal geleneğe önemli katkılarda bulunmuştur. İktisadi liberalizmin kurucusu kabul edilen Adam Smith, bireyciliği savunmuş ve ekonomik liberalizmi bu temel üzerine inşa etmiştir. Smith, Hume gibi rasyonalizme karşı çıkmış ve toplumsal hayatın "kendiliğinden bir düzen" içinde işleyeceğine inanmıştır. Bu nedenle doğal sürece müdahale etmenin, düzeni bozmak veya mevcut özgürlük ve eşitliği ortadan kaldıracabileceğini düşünmüştür. Smith'e göre, ekonominin tüm piyasa ve sektörlerinde tam rekabet ortamı sağlandığında, işgücü ya da emek piyasasında dahil olmak üzere ekonomi kendiliğinden tam istihdam dengesine ulaşacaktır. Bu durumda devletin ya da işçi sendikalarının müdahalesine gerek kalmayacak, piyasanın doğal özgür haline bırakılmasıyla çalışanların refah seviyesi maksimum seviyeye çıkacaktır.²⁴

Fransız Devrimi'nin etkisiyle güçlenen liberalizm, burjuvazinin ekonomik özgürlüğünü elde etmesiyle birlikte yönetimde etkili olma arzusu, düşünce ve ifade özgürlüğü talebi ve piyasada serbest girişimci olarak yer alma isteği tarafından şekillenmiştir. Burjuvazi, otoritenin sınırlarının belirlenmesini, bireylerin eşitliğini ve yönetimde katılımı özgürlük açısından bir ilerleme olarak görmüş ve desteklemiştir. Bu sınıf, özel mülkiyetin güvence altına alınmadığı bir ortamda özgürlüğün var

²² AVAN, s.33.

²³ Ralph RAICO, "Klasik Liberalizm Nedir?", Çeviren: Atilla Yayla Liberal Düşünce, Y: 16, S: 64, 2011, s.70.

²⁴ ERCOŞKUN, s.107-108.

olamayacağını vurgulayarak toplumsal dinamikleri yönlendirmeyi başarmıştır. Liberalizm, Fransız Devrimi'nin yarattığı toplumsal değişimle örtüşerek ilerlemeci, bireyci ve hümanist bir perspektifle 19. yüzyılın belirleyici ideolojilerinden biri haline gelmiştir.²⁵ 19 yüzyılın sonlarına doğru, liberalizm hem politik hem de ekonomik olarak zor bir döneme girdi ve yaşanan krizler, liberal düşüncenin temel prensiplerine eleştirileri beraberinde getirdi. Bu dönemde, sosyalizm, komünizm, faşizm ve pozitivism gibi ideolojilerin ortaya çıkışı ve politik arenada etkili olmaları, liberalizmin üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Ayrıca, bazı liberal düşünürlerin liberal değerler üzerine yaşadıkları anlaşmazlıklar ve liberalizmin geleceğine dair karamsar bir görüş benimsemeleri, liberalizmin itibarını daha da azalttı.²⁶

Amerikan ve Fransız bildirilerinin ardından, vatandaşların devlet karşısındaki hukuki durumları daha belirgin hale gelmiş ve liberal devletlerin sayısı artmıştır. Oluşan devletler, hazırladıkları anayasalarda, bireylerin doğuştan getirdikleri temel hak ve özgürlükleri güvence altına alacak hükümlere yer vermişlerdir. 1809'da İsveç Anayasası, 1812'de İspanyol Anayasası, 1814'te Norveç Anayasası, 1831'de Belçika Anayasası, 1848'de İsviçre Anayasası, 1848'de İtalyan Anayasası, 1864'te Yunanistan Anayasası, 1866'da Romanya Anayasası, 1848'de Lüksemburg Anayasası ve 1871'de Alman İmparatorluğu Anayasası gibi belgeler liberal ilkeleri benimsemiş ve birey haklarını güçlendirmiştir. Bu anayasalardan İspanyol Anayasası, liberal anlamdaki ilk anayasa olup, 1812'de yürürlüğe girmiştir. Bu anayasa, erkeklere seçme ve seçilme hakkı tanınmasının yanı sıra ulus, egemenlik, basın özgürlüğü, toprak reformu ve serbest girişim gibi liberal ilkeleri de kurumsallaştırmıştır.²⁷

Liberalizm, güncel sorunlara ve olaylara karşı kendini sürekli yenileme çabası içinde olup, neoliberalizm tartışmaları bu yenilenmenin tarihsel koşullara adapte edilme çabası olarak görülebilir. Felsefi, siyasi ve ekonomik boyutları göz ardı etmeden evrenselleşmeye çalışan liberalizm, tarihin sonunu kendi gerçekliği olarak kabul eder ve tarihin liberalizmi gerçekleştirme misyonunu diğer sistemlere karşı ileri sürer. Liberalizm, tarihsel dönüşümü kendi özünü yansıtacak şekilde gerçekleştirmek için her alanda yeni tanımlamalar getirir. Bu tanımlamalar, bireyin özgürlüğünü ve toplumsal

²⁵ İbrahim SARITAŞ, "Fransız Devrimi'nin İki Çocuğu: Liberalizm ve Muhafazakârlığın Temel Kavramlar Üzerinden Mukayesesi", (Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, C.54, S.2, 2019), s.800.

²⁶ G. ŞEYLAN, *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995), s.88.

²⁷ ÖZHAZİNEDAR, s.61-62.

refahı esas alan yeni insan ilişkileri, toplum, devlet ve ahlak anlayışını ortaya koyar. Liberalizm bu bağlamda, yeni ilişkiler ve değerler dünyasına geçişin sembolü olarak, sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda ortak değerler manzumesine ulaşmayı amaçlar. Günümüzde bu çabaların birçok alanda başarıyla gerçekleştiğine tanık olmaktayız.²⁸

1.2.1. Liberalizmin Çeşitli Anlamları

Günümüzde klasik, siyasi ve ekonomik liberalizm kavramlarına ek olarak ahlaki ve sosyal liberalizm kavramları da yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu terimler, bireyler ve politik iktidarlar arasında ideolojik bir bağlamda önem taşır. Çünkü liberal düşünceye sahip bir toplumun veya yönetimin demokrasiye, insan haklarına ve hukukun uygulanmasına yönelik bakış açısı genellikle daha güçlüdür. Bu nedenle, klasik liberalizm ve diğer liberalizm türlerinin anlaşılması, siyasi iktidarın liberalizmle olan ilişkilerinin açıklanması açısından büyük bir öneme sahiptir.²⁹

Bu başlık altında klasik, sosyal, neo liberalizm, iktisadi ve siyasal liberalizm konuları açıklanacaktır.

1.2.1.1. Klasik Liberalizm

Liberalizmin içinde yer alan klasik liberalizm, aynı zamanda liberal düşüncenin ilk sistemli teorisini temsil eder. “Klasik” ifadesi, liberalizmin ilk kez ortaya çıkan düşünsel yapıyı belirtmek için kullanılır ve zamanla liberalizmin çeşitli türleri ortaya çıktıkça farklı nitelendirme ve sıfatlarla anılmıştır. Bu, liberal teorinin zaman içinde çeşitli bakış açıları ve düşünce yapılarıyla zenginleştiği anlamına gelir.³⁰

Yaklaşık 1900'lere kadar bu ideoloji genellikle sadece liberalizm olarak anılmıştır. “Klasik” niteliği, genellikle İngilizce konuşulan ülkelerde gerekli görülmektedir. Çünkü liberalizm, eşitlik hedeflerini elde etmek amacıyla özel mülkiyete ve piyasaya geniş çaplı müdahalelerle birleştirilmiştir. Bu versiyona, bazen “sosyal” veya “modern” ya da “yeni liberalizm” adı da verilmektedir.³¹

²⁸ Halis ÇETİN, “Liberalizmin Temel İlkeleri”, (C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C: 2, S: 1, 1973), s.235.

²⁹ TARTILACI, s.9.

³⁰ TARTILACI, s.11.

³¹ RAICO, s.69.

Klasik liberalizmi oluşturan iki temel unsur şunlardır: ekonomik ve siyasi unsurlar. Ekonomik açıdan bakıldığında, "Laissez Faire, Laissez Passer" ilkesi temelinde serbest piyasa ekonomisinin savunucusu olan liberalizm, devletin ekonomik faaliyetlere müdahalesini en aza indirger ve böylece ekonomik özgürlüğü ön plana çıkarır. Politik boyutta ise, liberalizm doğal hukuk prensipleri ve toplumsal sözleşme teorilerine dayanır.³²

Klasik liberalizm, özel mülkiyetin, engelsiz bir piyasa ekonomisinin, hukukun hâkimiyetinin ve serbest ticaretin temel prensiplerine dayanan bir ideoloji olarak nitelendirilebilir. Bu doktrini diğer ideolojilerden ayıran temel inançlar, devletin özgürlük ve adaletin kazanılmasındaki rolünün minimal olmasıdır. Klasik liberalizmin merkezi teması, aşırı bir bireyciliğe olan bağlılığıdır. Ancak, klasik liberalizm bireyleri özgürlüğe zorlamaz; tam aksine, devlet müdahalesini asgariye indirir ve bireylere kendi gruplarını kurmaları ve kendi amaçlarını takip etmeleri konusunda özgürlük tanır.³³ Klasik liberalizm, devlete sadece toplumsal hayatın güvenliğini sağlama yetkisi tanımıştır. Özel mülkiyetin savunulduğu bu düşünce sistemine göre, serbest piyasa ekonomisi uygulamaları zaman içinde toplumsal sorunların artmasına neden olmuştur. Bu sorunların giderek çoğalmasıyla birlikte, mevcut klasik liberal politikalar sorgulanmaya başlanmış ve eleştirilere maruz kalmıştır.³⁴

1.2.1.2. Sosyal Liberalizm

Sosyal liberalizm, temel olarak sosyalizm veya liberalizm karşıtı bir yaklaşım değil, aksine liberalizmin birçok ögesini içeren bir yapıyı ifade etmektedir. Bu ideoloji, liberal ekonominin sonuçlarından kaynaklanabilecek sorunların çözülmesi amacıyla geliştirilmiş bir sistemdir ve liberalizme karşı bir tepki değildir. Özellikle toplumsal taleplerin nasıl gerçekleştirileceğini inceleyen bir yaklaşım olarak ortaya çıkan sosyal liberalizm, ekonomilerde yoksullukla mücadele konusunda uygulanabilir ve birçok ekonomide bilinçli ya da bilinçsiz politikalarına entegre edilmiş bir iktisadi doktrindir.³⁵

³² Ayşegül TAYYAR/Birol ÇETİN, "Liberal İktisadi Düşüncede Devlet", (C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C: 14, S: 1, 2013), s.110.

³³ TARTILACI, s.13.

³⁴ Beyzanur COŞGUN, Liberal, Sağ ve Sol İdeolojilerden Yola Çıkarak Devleti Kavramsallaştırmak, (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s.54.

³⁵ TARTILACI, s.39.

Sosyal liberalizm, pozitif bir özgürlük anlayışını benimseyen bir düşünce sistemidir, özellikle sanayi devriminin yarattığı zorlu koşullarda devletin bireylerin özgürlüklerini ve haklarını sermayeye karşı koruması gerektiğini savunur. Sosyal liberalizm, liberalizmden ayrılarak belirli ölçütler içinde devlet müdahalesini destekler. Bu ideoloji, bireysel hakları ve özgürlükleri savunurken, sermayeyi tamamen reddetmez ve temelde toplum ile sermayeyi uzlaştırıcı bir bakış açısına sahiptir. Bu nedenle, sosyal liberalizm, bireylerin kendi çıkarlarını ve sermayelerini etik ve adil bir şekilde diğerleriyle rekabet ederek artırmalarına izin verir, ancak bunu yaparken diğer bireylerin özgürlük sınırlarına saygı göstermelerini ve devletin sürdürülebilirliğini sağlamak için belirli bir düzenleme yapmasını amaçlar.³⁶

Sosyal liberalizmin ortaya çıkmasında en önemli etken, sanayi toplumlarında ortaya çıkan adaletsizlik ve eşitsizliklerdir. Sosyal liberalizmin öncüsü olarak kabul edilen Thomas Hill Green, temel ilkelerini klasik liberalizmin zıt kutuplarında konumlandırmıştır.³⁷ Sosyal liberalizmin klasik liberalizme göre en belirgin farkı; piyasa ekonomisinin başarısız olduğu durumlarda devletin, toplumun refah düzeyini artırmak için gerekli müdahaleleri yapması gerektiğini savunmasıdır. Bu durum, sosyal liberalizmin klasik liberalizme tepki olarak ortaya çıktığını ve devlete daha fazla rol biçerek, ona sosyal bir içerik kazandırmak üzere geliştiğini göstermektedir.³⁸

T. H. Green'in teorik katkılarıyla güçlenen sosyal liberalizm, özgürlüğü yalnızca müdahaleden korunma ve yönetilmeme olarak değil, aynı zamanda pozitif özgürlük anlayışını esas alarak daha geniş bir perspektifle ele alan bir liberal öğretilerdir. Geleneksel klasik liberalizmin devleti tamamen küçültme görüşüne karşı çıkararak, devletin şekillendirilmesini savunur ve sağlık, çalışma, eğitim gibi özgürlükleri devlet aracılığıyla elde edilebilecek bir kazanım olarak değerlendirir. Sosyal liberalizmi güçlendiren önemli bir ekonomi düşünürü olan J.S. Mill, sosyal liberalizmdeki pozitif özgürlük anlayışını ve devlete etkin bir rol biçen liberal görüşün ilk temellerini atmıştır. Bu bakış açısı, devlete bireylerin toplumsal sorunlara karşı korunması ve sosyal refahın sağlanması görevlerini yükler. Mill'in düşünceleri, sosyal liberalizmin klasik liberalizmin devlet müdahalelerine olumlu bir bakış açısı getiren temelini oluşturur ve devlet müdahalesinin adaletsizlikleri, sosyal refah eksikliklerini, fırsat ve piyasa

³⁶ Bulut YANBAŞ, Sosyal Devlet ve Anayasal İktisat Sentezi: Üçüncü Yol Olarak Sosyal Liberalizm, (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s.116-117.

³⁷ TARTILACI, s.40.

³⁸ ERÇOŞKUN, s.111.

eşitsizliklerini giderme potansiyeline sahip olduğunu savunur; en azından kendi başına bırakıldığı durumdan daha iyi bir seviyeye taşınabileceği fikrini destekler.³⁹

Sonuç olarak, 1930'lara kadar dünya ekonomisini etkileyen temel iktisadi kabuller piyasacı karakter taşıırken, 1929 krizi sonrasında ortaya çıkan çıkış reçetelerinin başında ekonomiye devlet müdahaleleri gelmiştir. Daha sonraki yıllarda, sosyal liberal anlayış içerisinde devletin aşırı büyüyüp gelişmesi, toplum için bir engel oluşturmaya başlamıştır. 1970'lerde ortaya çıkan petrol krizi gibi büyük bir ekonomik sarsıntı, sosyal liberalizmin yerine temel olarak klasik liberalizmi benimseyen yeni bir anlayışın doğmasına neden olmuştur. İşte bu yeni liberalizm dalgasına "neo-liberalizm" adı verilmiştir.⁴⁰

1.2.1.3. Neo-Liberalizm

1970'lerde ortaya çıkan yeni krizle birlikte, bu kez ekonomik çalkantıların nedeni olarak devlet müdahalesi ve devlet harcamaları görülmüş, bu düşünceyi benimseyen önde gelen iktisatçılar arasında F. Hayek ve M. Friedman yer almıştır. Neo-liberalizm olarak adlandırılan bu düşünce akımı, devletin iktisadi hayattan mümkün olduğunca çekilmesini öngörerek piyasalardan uzak tutulmasını savunmuştur. Bu düşünce akımı günümüzde, özellikle özelleştirmenin yaygınlaşmasının temelinde etkilidir ve dünya genelinde önemli bir etki yaratmıştır.⁴¹

20. yüzyılın son çeyreğinde, neo-liberal ideoloji yalnızca ekonomik gelişme dinamikleriyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda siyasal hedef ve toplumsal örgütlenme tarzı perspektifinden de dünya genelinde etkili bir rol oynadı. Sosyal adalet amacıyla iktisadi büyüme hedeflerini birleştiren refah devleti sisteminden radikal bir ayrılışın öncüsü olarak, neo-liberal ideoloji, müdahaleci ve paylaşımcı uygulamalardan hızla uzaklaşarak hâkimiyetini sağlamlaştı ve bu etkisini günümüzde de sürdürmektedir.⁴² Neo-liberalizm, İngiltere ve ABD'de ekonomik açıdan bazı değişikliklerin zorunlu olduğunu düşünmüştür. Neo-liberalizm, klasik liberalizmin temel prensiplerini

³⁹ YANBAŞ, s.119-120.

⁴⁰ Nurhayat ÇALIŞKAN AKÇETİN/Eyüp AKÇETİN, "Liberalizmin Dönüşümü", (HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C:1, S:2, 2013), s.21.

⁴¹ Yüksel KOÇAK, Neo-Liberalizmin Türkiye'de Belediye Hizmetlerinin Görülmesi Üzerindeki Etkisi, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), s.15.

⁴² Ahmet İNSEL, *Neo-Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1-3. Baskı, 2004), s.7.

benimser ve özellikle piyasa ile bireyin önemini vurgulayan bir ideolojidir. Bu akım, sosyal liberalizmden farklı olarak, devletin müdahale yetkisinin kısıtlı olması gerektiğini savunur. Neo-liberalizmde, devletin bireyin hak ve özgürlüklerini belirli bir kurumsal yapı içinde koruması gerektiği düşünülür. Devlet, piyasa ve toplumu koruyacak hukuki yapıları oluşturmalı, ancak müdahalelerini sınırlı tutmalıdır; aksi halde devletin tarafsızlığını kaybetme riski ortaya çıkabilir.⁴³

Neo-liberalizmin öncülerinden kabul edilen Hayek, liberalizmi, devletin baskıcı gücünün en aza indirilmesi ve özgürlüğün, başkalarının keyfi isteğinin baskısı altına girmemesi olarak tanımlar. Aynı zamanda özgürlüğün, iktidarın kullanımı anlamında kötüye kullanılmasını kabul etmez. Bu nedenle, Hayek, özgürlüğün devlet müdahalesini haklı kılmak için kolektivistler tarafından istismar edilmesini engellemeye çalışır. Ona göre özgürlük, iktidar olarak görüldüğünde, bireylerin seçeneklerini veya istediklerini yapabilme yeteneklerini genişletmek adına alınabilecek yasama önlemlerinin sınırlarının olmadığı bir durum ortaya çıkabilir. Bu durum, bireysel özgürlüğü ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla, Hayek'in devletin zorlayıcı gücüne karşı özgürlüğü savunduğunu söyleyebiliriz.⁴⁴

Neo-liberalizmde, bireyin öncelikli konumu vurgulanır. Bu ideolojiye göre, bireyler özgür bırakıldığında, üretici ve tüketici olarak mantıklı ve kendi çıkarlarını en iyi şekilde koruyacak biçimde hareket edeceklerdir. Bu sistemin verimli çalışabilmesi için, tam rekabet koşullarının olduğu ve dış müdahalelerin olmadığı bir serbest piyasa ekonomisi gereklidir. Neo-liberalizmde, bireysel çıkarlar ile toplumsal çıkarlar arasında bir ayrım yapılmaz; bireylerin çıkarlarının tatmini, toplumsal çıkarların tatminine eşdeğer kabul edilir. Bu yüzden, ekonomik faaliyetlere dış müdahalelere karşı çıkılır. Neo-liberalizm, sosyal adalet veya sosyal güvenlik gibi kavramlarla ilgilenmez. Bu düşünce sistemi, rasyonel bir bireyin hem bugünü hem de geleceğini planlayabileceğini varsayar. Neo-liberalizme göre, sosyal devletin bireye yardımı, kişiyi tembelliğe teşvik edebilir. Çevre koruma, iş güvencesi, eğitim ve sağlık gibi alanlarda dahi devletin müdahalesinin minimum düzeyde olması gerektiği savunulur. Devlet, bu alanlarda sadece kurallar koyup, denetim yapmalıdır.⁴⁵

⁴³ ERCOŞKUN, s.111.

⁴⁴ AKÇETİN/AKÇETİN, s.21.

⁴⁵ KOÇAK, s.12.

Neoliberal bakış açısına göre, kamu hizmet ve mal üretiminin tabiatında kaynakların etkin kullanılmasını zorlaştıran eğilimler bulunmaktadır. Özel sektör ise serbest piyasa koşullarında kaynakları etkin, rasyonel ve ekonomik bir şekilde kullanmak zorundadır. Bu perspektife göre, zaten verimli olmayacağı düşünülen kamu girişimlerinin faaliyetlerinin kısıtlanarak, alanının daraltılması mantıklı bir öneri olarak görülmektedir. Dolayısıyla, mevcut yapının küçültülmesi için özelleştirme, önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Serbest piyasa ekonomistleri, genellikle ekonominin talep yönünden ziyade arz tarafına odaklanmışlardır. Bu yaklaşım, hükümetlerin tüketicileri tüketime yönlendirmek yerine, üreticileri üretime teşvik edecek şartları yaratmasının ekonomik büyümeyi destekleyeceği anlamına gelir. Müteşebbislik ve arz odaklı bir kültürü geliştirmenin karşısındaki en büyük engeller olarak yüksek vergiler ve devlet düzenlemeleri görülmektedir. Bu görüşe göre, aşırı vergilendirme girişimciliği olumsuz etkileyebilir ve mülkiyet haklarını zayıflatabilir.⁴⁶

1.2.1.4. İktisadi Liberalizm

İktisadi liberalizm, klasik ve neoliberal doktrinler gibi ekonomide özgürlük anlayışına sahip bir ideolojidir. Bu görüşe göre, ekonomik özgürlük, refah ve kalkınmanın anahtarıdır. İktisadi liberalizm, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” prensibi doğrultusunda hareket etmeyi amaçlayan bir yaklaşım benimser. Piyasaların tamamen özelleştirilmesi durumunda, kaynakların en etkin ve verimli şekilde kullanılacağını savunur. Gelişme ve ekonomik refahın temeli, kaynakların etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasına dayanmaktadır.⁴⁷

İktisadi liberalizm, liberal düşüncenin temelini oluşturan bir yaklaşımdır ve serbest piyasa ekonomisinin güçlü olmadığı toplumlarda, sosyal birimler arasındaki rekabetin demokrasi gelişimine engel teşkil ettiği düşünülmektedir. Liberal iktisadi yaklaşım, "Rekabet", "Özel Mülkiyet", "Serbest Girişim", "Miras", "Fiyat Mekanizması", "Temel Ekonomik Hakları ve ya Özgürlükleri" gibi değerlere odaklanırken, liberal siyasi yaklaşım ise "Kanun Hâkimiyeti", "Hukukun Üstünlüğü",

⁴⁶ Abdurrahman TURGUT, Neo-Liberalizmin Kamu Yönetimine Yansıması Olarak Girişimci Yönetim: Türkiye Örneğinde Bir İnceleme, (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), s.27.

⁴⁷ Kübra Nur ŞAHİN, Türkiye’de Siyasal Liberalizm Eleştirisi: Turgut Özal Dönemi (1938-1989), (Nuh Naci Yazgan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), s.19.

"Sınırlı ve Sorumlu Devlet", "Temel Siyasal Haklar ve Özgürlükler" gibi prensipleri vurgular. Bu durum, iktisadi liberalizmin toplumsal işleyiş mekanizması, bireysel davranışlara dair varsayımları ve "bırakınız yapsınlar" anlayışını özetleyen iktisat politikasının temelini "Tabii Kanun" felsefesinden aldığını göstermektedir.⁴⁸

İktisadi liberalizmin temel ilkesi, serbest piyasa ekonomisinin kurulmasıdır. Bu anlayışa göre, serbest piyasa içinde üreticiler ve tüketiciler, devlet tarafından sınırlanmayan ve rekabet ortamının oluşturulabileceği haklara sahiptir. Serbest piyasa ekonomisinde, piyasalar arz ve talebe göre doğal bir şekilde oluşur ve devlet müdahalesi sınırlı olduğunda verimlilik sağlanır. İktisadi liberal düşünceye göre, devlet ekonomi alanında, içeride düzeni ve güvenliği sağlamaktan sorumlu bir trafik polisi rolü üstlenmelidir. Devlet, sadece belirli kuralları koyarak gerekli denetimleri sağlamakla yetinmeli ve piyasaya müdahalesini asgari düzeyde tutmalıdır.⁴⁹

İktisadi liberalizmin önde gelen temsilcilerinden biri olan büyük filozof Adam Smith'in düşünceleri, onun oluşturmak istediği bir toplum modeli etrafında şekillenmiştir. Smith, iktisadi liberalizmi savunurken, aslında kainattaki denge ve ahengi insan ilişkileri içinde sağlamak istediği bir toplum modeli tasarlamıştır. Ona göre, yarışma ve hiyerarşi, bu denge ve ahengin oluşturulmasında kullanılan araçlardır. Fakat, hedeflenen toplumsal yapı, rekabet ve hiyerarşinin önemini kaybettiği bir yapı mıdır? T. Lowi'nin belirttiği üzere, "Milletlerin Zenginliği" esasında serbest rekabet üzerine bir çalışmadan ziyade, iş bölümünün detaylı bir analizidir.⁵⁰

İktisadi Liberalizmin kamu maliyesine yaklaşımı, temel olarak devletin ekonomik faaliyetlerini sadece kamu düzenini sağlama amacıyla sınırlı tutma prensibine dayanır. Bu perspektife göre, kamu maliyesine ek görevler yüklemek, genel masrafları artırabilir. Yüksek maliyetli bir devlet, vatandaşlardan masrafları karşılamak amacıyla alınan vergi yükünü artırabilir. Vergi artışları, yatırımları azaltabilir ve sanayileşme sürecini yavaşlatabilir. Ayrıca, vergiler ve kamu harcamaları, piyasa mekanizmasının işleyişini bozmamak adına minimum düzeyde olmalıdır. Farklı bir deyişle, ekonominin doğal düzenine karşı vergiler ve kamu harcamaları tarafsız veya nötr olmalıdır. Bu bağlamda, Liberal İktisatçılar bütçe denkliliği ilkesini benimser ve bütçe'de bulunan

⁴⁸ Recep TEMEL, "İktisadi Liberalizmin Özal Dönemi Maliye Politikalarına Etkisi", (KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi C: 19 S: 33, 2017), s.116.

⁴⁹ ŞAHİN, s.20.

⁵⁰ Recep SEYMEN, "İnsan ve Sosyal Teori", (Journal of Social Policy Conferences, S:50, 2005), s.124.

açıkları kesinlikle onaylamaz. Borçlanma ve Merkez Bankasının kaynaklarının bütçe açıklarını telafi etmek ve kamu harcamalarını finanse etmek amacıyla kullanılmasını uygun bulmazlar.⁵¹

1.2.1.5. Siyasal Liberalizm

Liberalizmin siyasi ve iktisadi boyutları birbirini bütünleştiren ve birlikte anlaşılması gereken kavramlardır. Siyasi liberalizm, liberal doktrinin iktisadi alan dışında kapsadığı geniş bir çerçeveyi içerir. Liberal ideolojinin siyasi sahada benimsenmesi ve buna uygun davranılması bağlamında, siyasi liberalizm aynı zamanda liberal siyaset olarak adlandırılabilir. Bu ideoloji, devlet ile birey arasındaki ilişkilere odaklanarak, bireyin devlete karşı hak ve özgürlüklerini savunur. Siyasi liberalizmin temel amacı, devletin zor kullanma potansiyeli ve baskı yönetiminden doğan tehlikelerden vatandaşları korumak ve uzak tutmak için özgürlüğü güvence altına almaktır. Siyasi liberalizmin tarihsel kökeni Orta Çağ'da, feodalizm ve kilise ile çatışmalardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, John Locke ve Montesquieu'nün önemli katkıları, siyasi liberalizmin evriminde belirgin bir rol oynamıştır.⁵²

Siyasal liberalizmde doktrin; devlet yerine birey, bireyin hakları, demokrasi ve özgürlük üzerine odaklanmıştır. Siyasal liberalizm, önemli kavramları gönüllülük etrafında şekillendirir. Yani, bireyin devlete karşı rıza göstermesi bu ideolojinin temelini oluşturur. Siyasal liberalizm, diğer liberalizm türleriyle bağlantılıdır, ancak özellikle iktisadi alanlar dışında söylemlerini gerçekleştirir. Siyasal liberalizm, devletle, toplumla ve dolayısıyla bireyin rolüyle ilgilenir; genellikle toplumun sosyal alanlarına dair düşüncelerde bulunur.⁵³

Temsil mekanizması, siyasal liberalizmin temel ilkelerinden biridir ve liberal düşüncenin siyasi tezahürü, temsili demokrasi biçiminde kendini gösterir. Bu sistem, bireylere odaklanan ve dolayısıyla topluma hizmet etmeyi amaçlayan bir yapı öngörür. Siyasal liberalizmin bir diğer ilkesi, devlet etkinliğinin minimize edilmiş olmasıdır. Liberalizm, yetkileri sınırsız bir devleti potansiyel bir tehdit olarak algılar ve yönetim gücünü toplum içinde en üst düzeyde ve geniş bir örgütlenme olarak gördüğü için

⁵¹ TEMEL, s.116.

⁵² TARTILACI, s.36.

⁵³ ŞAHİN, s.20-21.

mutlaka sınırlanmalıdır. Siyasal liberalizmde, kanunun üstünlüğü ilkesi, yöneticilere karşı her zaman öne çıkmış ve bu durum kuvvetler ayrılığı prensibi ile sağlanmıştır. Bu prensip, yasama ve yürütme organlarının, yargı erki tarafından denetlenerek keyfi uygulamalara engel olacağı anlamına gelir. Montesquieu tarafından geliştirilen kuvvetler ayrılığı ilkesi, siyasal liberalizmin temel taşlarından biridir. Siyasal liberalizm, bireyin doğal haklarını koruma konusunda belirli özgürlükleri vurgular ve bu hakların devlet tarafından kısıtlanmaması gerektiğini savunur. Ayrıca, siyasal liberalizm, bu hakların güvence altına alınması ve korunması için yazılı anayasalara önem verir. Bu bağlamda, liberal siyasetin temelinde, "devlet ile sivil toplum arasındaki açık ayrımın" olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁴

Siyasal liberalizmin temelleri, liberal geleneğe dayanmakla birlikte, bu düşünce akımının çağdaş siyaset teorisinde detaylı bir şekilde ele alınması, son yirmi yıla kadar uzanmaktadır. Bu görüşün geniş kitlelere yayılmasında etkili bir rol oynayan isimlerden biri, Amerikalı siyaset felsefecisi John Rawls'tır. Rawls'ın 1971 yılında yayımlanan eseri "A Theory of Justice", kendi içinde bir dizi şüphe barındırmış ve bu şüpheler, onu farklı dünya görüşlerine sahip vatandaşların onaylayabileceği siyasal bir anlayış geliştirme çabasına yönlendirmiştir.⁵⁵ Rawls'ın bu çabası, siyasal liberalizmin temel prensiplerini oluşturarak, adil bir toplumsal düzenin nasıl kurulabileceğine dair bir çerçeve sunmaya yönelmiştir. Bu çerçeve, vatandaşların çeşitli dünya görüşleriyle uyumlu bir şekilde adaleti değerlendirmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Rawls, bu süreci ele almak ve kendi adalet kuramını daha geniş bir toplum perspektifine oturtmak için 1993 yılında "Political Liberalism" adlı ikinci önemli eserini kaleme almıştır. Bu eserde ve ardından gelen önemli bir makale olan "The Idea of Public Reason Revisited" ile Rawls, siyasal liberalizmin düşünce çerçevesini daha da geliştirmiş ve sistematik bir şekilde ortaya koymuştur. Bu eserlerinde, Rawls, "kamu akı" kavramı üzerinden siyasal liberalizmin en rafine ve sistemli örneklerini sunarak, demokratik bir toplumda çeşitli dünya görüşlerine sahip bireyler arasında adil bir diyalogun nasıl gerçekleşebileceğini tartışmıştır. Sonuç olarak, John Rawls'ın siyasal liberalizme katkıları, düşünce akımının daha geniş kitlelere yayılmasına ve modern siyaset teorisinde etkili bir rol oynamasına

⁵⁴ TARTILACI, s.37.

⁵⁵ Raşit ÇELİK, "Kapsamlı Liberalizmden Siyasal Liberalizme: Adaletin Siyasal Alan İçerisinde Gerekçelendirilmesi", (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, C: 11, S: 22, 2016), s.84.

zemin hazırlamıştır. Rawls'ın eserleri, siyaset felsefesinde adaletin ve özgürlüğün nasıl anlaşılması gerektiği konusunda derinlemesine bir anlayış sunmaktadır.⁵⁶

Rawls'ın düşüncelerinden ilham alarak, siyasal liberalizm savunusundaki temel amaç, demokratik bir toplum için en uygun ahlaki temeli oluşturmaktır. Rawls, adalet ilkeleri bağlamında tarafların tüm sistemi kapsayan kapsamlı bir doktrini benimsemesi durumunda, ilgili toplumda makul çoğulculuğun eksikliklerle karşılaşabileceğini vurgular. Bu bağlamda, Rawls, siyasal liberalizmin, böyle bir toplumun varlığını olanaksız gördüğünü ifade eder. Sosyal istikrarı sağlamak amacıyla adalet teorisinden beslenerek, çoğulculuk özelliğini detaylarıyla açıklamaya çabalar. Rawls'ın bu çabası, adalet hissine sahip vatandaşların rasyonel ve makul eylem tipleriyle sosyal istikrarı sağlamayı amaçlar. Bu hissiyat, hem adalet ilkelerine hem de siyasal adaletin ilkelerine uygun davranma arzusunu içerir. Rawls'a göre, mükemmel olmasa da belirli şartları taşıyan ve kabul edilebilir düzeyde iyi organize edilmiş toplumlar, demokratik argümanların geçerliliğini varsayar. Bu, demokratik değerlere dayanan toplum yapılarının, belirli bir tanım ve kapsam eksikliğine rağmen, genel olarak kabul edilebilir olduğu anlamına gelir. Rawls'ın savunusuna dayanarak söylenebilir ki, siyasal liberalizm ve dolayısıyla siyasal adalet ve iktisadi adalet, demokratik bir yapıya mecburidir. Rawls, demokrasinin, adaletin ve eşitliğin korunması açısından gerekli olduğunu savunur. Ona göre, demokratik bir sistem, çeşitli dünya görüşlerine saygı gösteren, çoğulculuğu teşvik eden ve sosyal adalete olanak tanıyan bir zemini oluşturarak toplumsal uyumu güçlendirir.⁵⁷

1.2.1.6. Modern Liberalizm

Modern liberalizm, kökenini klasik liberalizmden alan ve zamanla evrimleşen bir politik ve sosyal felsefe olarak tanımlanabilir. Temelde bireysel haklar, piyasa ekonomisi ve sosyal adalet ilkesine odaklanan bu ideoloji, geniş bir yelpazede çeşitlilik gösterir.⁵⁸

⁵⁶ Mehmet Fevzi BİLGİN, “Siyasal Liberalizm”, (Bilgi, S:2, 2007), s.85.

⁵⁷ Yaşar ALKAN, “Rawls'ın Siyasal Liberalizm'inde İktisadi Adalet”, (Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, C:16, S:32, 2020), s.5206.

⁵⁸ TARTILACI, s.42.

Bireysel haklar açısından modern liberalizm, sivil özgürlükleri, örneğin ifade, din ve toplanma özgürlükleri gibi temel hakları vurgular. Ancak, bu hakları sınırsız bir serbest piyasa ekonomisiyle birleştirmek yerine, modern liberalizm, ekonomiyi belirli bir ölçüde düzenleme ihtiyacını kabul eder. Bu düzenleme, piyasa kötüye kullanımlarını önlemeyi, adil rekabeti korumayı ve ekonomik eşitsizlikleri azaltmayı amaçlar.⁵⁹

Sosyal adalet ilkesi, modern liberalizmin özündeki önemli bir unsur olarak öne çıkar. Modern liberalizm, devletin, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri ele almak ve tüm bireylere eşit fırsatlar ve temel ihtiyaçlara erişim sağlamak için belirli bir rol üstlenmesini savunur. Bu, refah devleti unsurlarını içerebilir, yani işsizlik yardımları, sağlık hizmetleri ve eğitim gibi sosyal güvenlik ağlarını kapsar. Modern liberalizm aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik ve kültürel çeşitlilik konularına da önem verir. Çevrecilik, ideolojinin bir parçası olarak, sürdürülebilir kalkınma ve doğal kaynakların korunması gibi konularda politika geliştirme çabalarını içerir. Kültürel çeşitlilik ve hoşgörü ise modern liberalizmin, farklı kültürleri, dinleri ve etnik grupları bir araya getiren bir toplum vizyonunu desteklediği bir alanı temsil eder.⁶⁰

Modern liberalizmin bu temel unsurları, farklı ülkelerde ve siyasi bağlamlarda çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde modern liberalizm genellikle Demokrat Parti ile ilişkilendirilirken, Avrupa'da çeşitli merkez-sol partileri tarafından benimsenebilir. Modern liberalizm, geniş bir çerçevede içinde farklı vurgular ve politika pozisyonlarıyla kendini gösteren dinamik bir ideolojidir.⁶¹

⁵⁹ COŞGUN, s.65.

⁶⁰ ÇELİK, s.90.

⁶¹ TARTILACI, s.43.

2. OSMANLI DÖNEMİ LİBERALİZM DÜŞÜNCESİ

2.1. Osmanlı Döneminde Liberalizmin Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak yönetim sistemi, patrimonyal (baba mirası gibi kişisel mülkiyete dayalı) özellikler taşımaktaydı. Bu sistemde, ülkenin tamamı tek bir mülk olarak görülür ve bu mülkün sahibi olarak padişah kabul edilirdi. Devletin yönetim yapısı, padişahın kişisel siyaset anlayışına ve idare biçimine dayanıyordu, bu sebeple Osmanlı yönetim yapısında kuvvetler ayrılığı prensibi mevcut değildi. İktidarın, padişahın sahibi olarak görülmesi, devletin, tüm topluluğun hatta halkın bile genel sahibinin padişah olduğu anlayışını yansıtmaktadır.⁶²

Osmanlı İmparatorluğu, bürokratik bir yapıya sahipti ve merkez ile çevre arasında belirgin bir mesafe bulunmaktaydı. Bu durum, devletin çevresinden bağımsızlığını ve buna paralel olarak geliştirdiği özerkliği ortaya koymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıcından itibaren, merkezi bir yönetim kurma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Bu, devletin kendine özgü bir örgütlenme ve yapılanma biçimi geliştirmesine ve iktidarın merkeziyetçi bir yapı içinde odaklanmasına neden olmuştur.⁶³

Türkiye'de, liberalizmin uluslararası düzeydeki etkisi ne kadar olmasa da, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze yaşanan gelişmeler çerçevesinde, liberal düşünce sistemine dayalı kurumların, bireylerin ve olayların etkisi göz ardı edilemez.⁶⁴ Osmanlı düşünce yapısında, liberal düşünceye yer olmamasının temel nedeni siyasal düşüncenin birey odaklı değil, devlet merkezli olmasıydı. Ancak, 19. yüzyıldan itibaren başlayan modernleşme çabalarıyla birlikte, liberal fikirler Osmanlı düşünce sistemine adım adım girmeye başlamıştır.⁶⁵

Bu dönemde Osmanlı devlet adamları, imparatorluğun çöküşünü durdurmak amacıyla eğitim, adalet ve idare sisteminde reformlar gerçekleştirme yoluna gitmişlerdir. Tanzimat'la birlikte başlayan süreç, özellikle mülkiyet hakkının vurgulanması ve hukuki güvence altına alınmasıyla ekonominin değişimini beraberinde

⁶² Fatma Nur ÇAKICI, "Osmanlı'dan Türkiye'ye Siyasal Miras: Türk Siyasal Kültürü Üzerine Bir İnceleme", (Uluslararası Bilimsel Araştırma Dergisi, C:1, S:2, 2016), s.10.

⁶³ Sümeyye Büşra AVCI, "Osmanlı Döneminde Irak'ın Mahalli İdari Yapısı", (Journal of Sciences and Humanities, Irak'ta Osmanlı İzleri Sempozyumu, C:6, S:1, 2022), s.5.

⁶⁴ Özlem EŞTÜRK, Türkiye'de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi Örneği, (Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 20006), s.20.

⁶⁵ Nehir CAN KAZAN, Türkiye'de Liberalizm Tartışmaları, (Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s.21.

getirmiştir. Bu ekonomik değişim süreci, II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde daha da gelişerek, liberal düşüncenin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemdeki reformlar, sadece ekonomik alanda değil, aynı zamanda toplumsal ve hukuki alanlarda da liberal düşüncenin filizlenmesine katkı sağlamıştır.⁶⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal düşünce, yenileşme ve modernleşme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları ile sonuçlanan ağır yenilgiler, Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir dönemeç oluşturmuştur. Özellikle 1699'daki Karlofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde bir kırılma noktası olarak kabul edilir. Bu antlaşma sonrasında, imparatorluk içinde yaşanan sorunları çözebilmek ve daha güçlü bir devlet yapısı oluşturmak amacıyla çeşitli ıslahatlar başlatılmıştır. Ancak, belki de daha önemlisi, Osmanlı yöneticilerinin Batı'ya önceki küçümseyici bakış açılarından vazgeçip, Batı'nın her alanda üstünlüğünü kabul etmeye başlamış olmalarıdır. Karlofça Antlaşması'nın ardından, Osmanlı liderleri, Batı medeniyetinin benimsenmesinin ve uygulanmasının, imparatorluğun kurtuluşu için zorunlu olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. Bu düşünce, Osmanlı yönetiminde bir değişim rüzgarı başlatmış ve Batı'nın teknolojik, askeri ve siyasi üstünlüğünü içselleştirme çabalarını tetiklemiştir. Bu süreç, nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar uzanan bir evrimi başlatmıştır. Karlofça Antlaşması sonrasındaki dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi iç dinamiklerini gözden geçirme ve modernleşme yolunda adımlar atmaya başlama sürecini simgeler.⁶⁸

Bu süreç, Lale Devri ile birlikte başlamış ve devletin geri kalmışlığının sorgulandığı bir dönemde geçici elçiliklerin kurulmasıyla Avrupa ile daha yakın ilişkilerin kurulmasına olanak tanımıştır. Modernleşme süreciyle birlikte, liberalizm özellikle III. Selim döneminde etkili olmaya başlamıştır. III. Selim'in başlattığı reformlar, Avrupa'daki liberal düşüncenin Osmanlı topraklarına girmesine katkıda bulunmuştur. II. Mahmut'un tahta çıkmasıyla birlikte, 1808'de imzalanan Sened-i İttifak ile hükümdarın yetkileri ilk kez kısıtlanmış, bu da mutlakiyeti sınırlayan önemli bir adım olmuştur. II. Mahmut dönemi, Tanzimat'ın hazırlayıcısı olarak kabul edilirken, yapılan yeniliklerin liberal nitelikli olduğu görülmüştür. Hükümet yapısında gerçekleştirilen

⁶⁶ Cuma YILDIRIM/Harun BIÇAKCI, "Osmanlıdan Günümüze Liberalizm ve Liberal Partiler", (Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, S:72, 2019), s.215.

⁶⁷ ÖZHAZİNEDAR, s.62

⁶⁸ Pınar KARAMAN, 1921-1961 Yılları Arasında Türkiye'de Liberalizm, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), s.71.

düzenlemelerle birlikte, 1821’de açılan tercüme odaları ve 1836’da Dâr-ı Şurâ-yı Askerî ile 1838’de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin kurulması, liberal fikirlerin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Bu kurumlar, sınırlı da olsa temsil hakkı tanıyarak parlamentarizmin temellerini atmıştır. Osmanlı devlet yönetiminde liberal politikaların belirgin hale gelmesinde önemli bir dönemeç ise Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin kurulması olmuştur. Modernleşme çabaları, asker, sivil, bürokrat ve aydınları ortaya çıkararak Osmanlı toplumunu etkilemiştir. Ülkenin ilk resmi gazetesi olan Takvîm-i Vekâyi’nin yayın hayatına başlaması, reformlarla ilgili haberlere yer vererek kamuoyunu bilgilendirmiş ve kitle kültürünün oluşmasına katkıda bulunmuştur.⁶⁹

2.1.1. Sened-i İttifak ve Sekban-ı Cedid Ocağı

Sultan II. Mahmut’un saltanatının başlangıcında ıslahat yanlısı olan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, kısa süren sadareti boyunca Nizam-ı Cedit birliklerini tekrar kurmuş ve reformlara dair emirnamelerin kapsamını genişletmiştir. Bu sürecin ardından, İmparatorluğun her köşesinden çağırdığı yüksek memurlar ve ayanlarla büyük bir İmparatorluk meclisi oluşturmuştur. Sadrazam, önce ulema ile çatışmış, daha sonra ise imparatorluğun içindeki feodal karmaşaya son vermek amacıyla Sened-i İttifak’ı oluşturmuştur. 1808 yılında imzalanan bu belge ile padişah, ayanları bir taraf olarak tanımıştır. Sened-i İttifak’ın başlangıç kısmında, devletin zarar gördüğü ve yıkılma noktasına vardığı, merkezdeki devlet büyükleri ile taşradaki “memalik hanedanları” arasındaki mücadele nedeniyle tespit edilmiş ve Sened-i İttifak’ın amacının devletin korunabilmesi için gerekli şartları belirlemek olduğu vurgulanmıştır.⁷⁰

Sened-i İttifak, Osmanlı İmparatorluğu’nda gerçekleşen ilk liberalizm hareketi olarak tanımlanabilir. Sened-i İttifak, padişahın yetkilerinin sınırlanma isteğinin ilk somut örneğidir. Sened-i İttifak hakkındaki teorisyen yorumları iki ana kategoride yer almakta ve bu iki yaklaşım birbirine zıt düşünceleri içermektedir. Bazı düşünürler, Sened-i İttifak’ı “hukuka giden yol” olarak değerlendirirken, diğer bir grup ise bu belgeyi “utanç belgesi” olarak adlandırmıştır. Sened-i İttifak’ın düzenlenmesine sebep

⁶⁹ ÖZHAZİNEDAR, s.62.

⁷⁰ KARAMAN, s.78.

olan etken ise III. Selim döneminde Yeniçeri Ocağı'nın halkla birlikte gerçekleştirdiği harekât olmuştur.⁷¹

Sened-i İttifak adı verilen bu belge, Osmanlı Devleti'nin ne kadar zayıf bir durumda olduğunu gözler önüne sermiş ve Osmanlı siyasi tarihinde bir padişahın yetkileri ilk defa sınırlanmıştır.⁷² Sened-i İttifak, padişahın otoritesinin devletin temelini oluşturduğu ve padişaha yönelik bir muhalefet durumunda, elbirliği ile bu otoritenin korunacağını garanti altına almıştır. Aynı zamanda, devletin asker topladığı zaman, toplanan askerin devlet askeri olarak kabul edilmesini ve asker toplamaya karşı çıkanların ise elbirliği ile karşı konulacağını öngörmüştür. Sened-i İttifak'ta belirtilen hükümler arasında, her işin Sadrazam onayından geçmesi gerekliliği, eğer sadaret makamı hukuka aykırı bir şekilde hareket ederse buna karşı da elbirliği ile mücadele edileceği, merkezi askeri ocakların veya diğerlerinin neden olabileceği kargaşa durumunda izin almadan merkeze yürünerek o ocağın kaldırılması, haksız vergilerin padişahın vükelası ile ayanlar arasında müzakere sonucunda kaldırılması ve belgeye imza atanların birbirlerine kefil olmaları gibi maddeler bulunmaktadır. Sened-i İttifak ayrıca ayanlarla yapılan anlaşma çerçevesinde, ayanların topraklarının ve miras haklarının güvence altına alınması karşılığında merkezi askeri isyanlara karşı koruma sağlamayı taahhüt etmiştir. Belge, hükümet görevlilerinin yetki alanlarını sınırlandırma, belirlenmiş yetkiler doğrultusunda hareket etme zorunluluğu, idari görevlerin modernleştirilmesi için belirlenmesi ve farklılaştırılması gibi, Osmanlı idaresini modernleştirme yolunda önemli adımları içermektedir.⁷³

Sened-i İttifak'ın, vergi toplama ve asker toplama gibi birçok yetkiyi ayanlara devretmesi, belgenin siyasal liberalizmin unsurlarını taşıdığını göstermektedir.⁷⁴

2.1.2. 1838 Serbest Ticaret Antlaşması ve Tanzimat Fermanı

İngiltere merkezli ortaya çıkan ve daha sonra Batı Avrupa'ya yayılan sanayi devrimi, üretim süreçlerini kökten değiştirerek maliyetleri önemli ölçüde düşürmüştür.

⁷¹ ŞAHİN, s.30.

⁷² Cumali ÖZBEK, "Osmanlı Yeni Siyasal Sisteminin Değişim Aşamaları ve Modernleşme Hareketleri", (Route Educational and Social Science Journal", C:4, S:8, 2017), s.451.

⁷³ KARAMAN, s.78.

⁷⁴ Burcu KILINÇ SAVRUL/Hasan Alp ÖZEL/Cüneyt KILIÇ, "Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi", (Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, C:8, S:1, 2013), s.85.

Sanayi devrimi, özellikle uluslararası ticarete buharlı gemilerin kullanılmasıyla birlikte oluşan sermayenin daha likit hale gelmesine ve kapitalizmin yeni pazarlara yayılma sürecinin hızlanmasına katkıda bulunmuştur. 1838 serbest ticaret anlaşması ve benzeri diğer anlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürgeleşme sürecinin ilk belirtilerini göstermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu yarı-sömürgeleşme süreci daha belirgin bir hal almıştır. Sanayi devrimini yaşamış merkezi ülkeler için, Osmanlı İmparatorluğu'nun açık bir pazar haline gelmesi, geleneksel zanaat üretimini olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde, özellikle İstanbul, İzmir, İskenderun gibi liman şehirlerinde, kapitalist dünya ekonomisiyle yoğun entegrasyon yaşanan bölgelerde, azınlık-komprador bir ticaret burjuvazisi oluşmaya başlamıştır.⁷⁵

Bu dönemde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1838 Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Aslında, ülkenin içinde bulunduğu koşullar, Osmanlı Devleti'ni bu antlaşmayı yapmaya zorlamıştır. Bu antlaşma, ekonomik yapısında köklü değişikliklere neden olması ve Osmanlı sanayisinin çöküşünün sebebi olarak görülmesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu önemli dönemeç, Osmanlı Devleti'nin ekonomik sisteminde meydana gelen derin değişimleri ve sanayisinin çöküşünü tetikleyen faktörleri içermektedir, bu da antlaşmanın dönemin kritik bir noktası olarak kabul edilmesine yol açmaktadır.⁷⁶

19 yüzyılın başında, ekonomik, askeri ve siyasi alanlarda büyük değişimler meydana geliyordu. Avrupa ülkelerinin korumacı politikaları İngiltere'nin bu pazarlara erişimini güçleştirdiğinden, İngiltere ticaret ve sanayi sermayesini Avrupa dışı bölgelere kaydırmaya başlamıştı. Güney Amerika'dan Çin'e kadar geniş bir coğrafyada, güç kullanarak çeşitli ticaret anlaşmaları imzaladı. 1820'lerde Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkilerini genişleten İngiltere, Osmanlı ile bir ticaret anlaşması yapmak için uygun bir zaman kolluyordu. Fakat Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın ticareti kontrol altına alması İngiliz çıkarlarına ters düşüyordu. Bunun yanı sıra, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı ordularını Nizip ve Kütahya'da mağlup ederek oluşturduğu tehdit ve Rusya'nın bölgedeki artan etkisi, Osmanlı Devleti'ni bir çözüm aramaya itiyordu. Bu durumu değerlendiren İngiltere, Osmanlı'ya 1838 Ticaret Antlaşması'nı imzalattı. Ancak, bu

⁷⁵ B. Ali EŞİYOK, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi'ne Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", (Mülkiye Dergisi, S:34, 2010), s.68.

⁷⁶ Cihan DURA/Aytekin ALTIPARMAK, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması: Nedenleri ve Sonuçları", (Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, S:16, 2000), s.17.

anlaşma, Osmanlı Devleti'nin içerde ve dışarda karşılaştığı siyasi ve askeri sorunlarla başa çıkarken kabul ettirilmiş ve ağır şartlar içermiştir.⁷⁷

1838 yılında, 16 Ağustos'ta Balta Limanı'nda imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması, 8 Ekim 1838'de Kraliçe Victoria ve bir ay sonra Sultan Mahmut tarafından onaylanmıştır. Bu anlaşma iki ana bölümden oluşur. İlk bölümdeki yedi madde, ihracat vergilerinin düzenlenmesi, yasaklanmış ihracat ürünleri üzerindeki tekellerin kaldırılması ve iç ticaret ile ilgili düzenlemeleri kapsar. İkinci bölüm ise, üç maddeyle ithalat ve transit ticaret ile ilgili hükümleri içerir.⁷⁸

Bu anlaşma kapsamında, Osmanlı Devleti için ithal gümrükleri %5 olarak belirlenirken, ihraç gümrükleri %12 olarak belirlenmiştir. Oluşan oranlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret politikasını yansıtmaktadır. Ancak, bu oranların İngiliz tarafının baskısı sonucu belirlendiği düşüncesi doğru değildir. Osmanlı müzakere heyetinin belirlediği %12'lik ihraç gümrük oranını düşük bulması ve bu oranı artırmak için çaba sarf etmesi, bu yaklaşımın arkasındaki gerçeği belirtmektedir. Bu yaklaşımın değişmesi ancak yirmi yıl sonra mümkün olacaktır. 1861 tarihli bir antlaşma ile hem ithalat hem de ihracat gümrükleri için %8 oranı belirlenmiştir. Anlaşma gereğince, 1869'a kadar her yıl %1 azaltılan ihraç gümrükleri, 1869'da %1 seviyesine kadar inmiştir.⁷⁹

Bu antlaşmanın temel maddeleri şunlardır:

- Gümrükde bulunan vergi oranları, ihracatta yüzde 12'ye kadar, ithalatta ise yüzde 5'e kadar düşürülecekti.
- İngiliz tüccarlar, istedikleri her türlü malı Osmanlı topraklarında hem iç hem de dış ticaret amacıyla hiçbir kısıtlama olmadan alıp satabileceklerdi.
- İngilizlerden mal alımı ve nakli için belge istenilmeyecekti.
- İngiliz tüccarlar, iç ticarete yerli tüccarlardan daha fazla vergi ödemeyeceklerdi.

⁷⁷ Necla GEYİKDAĞI, "The Economic Views of A Nineteenth Century Ottoman Intellectual: The Relationship Between International Trade and Foreign Direct Investment", (Middle Eastern Studies, 2011), s.530.

⁷⁸ Ensari YÜCEL, "Osmanlı Dış Ticaretinin Analizi ve Osmanlı İktisat Anlayışındaki Değişimin Dış Ticaret Politikalarına Yansımaları", (BEYDER, C:18, S:1, 2023), s.40.

⁷⁹ Mehmet BULUT, "Osmanlı Ekonomi Politigine Yeniden Bir Bakış", (Bilig, S:62, 2012), s.80.

- Yabancı mallar Boğazlardan serbest şekilde geçebilecekti.
- Oluşturulan antlaşma sonsuza kadar yürürlükte kalacak ve geçerli olacaktı.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretini ve iç ticaretini düzenleyen devlet politikalarına konmuş engellerin çoğu, bu antlaşma ile kaldırılmış veya önemli ölçüde azaltılmıştır.⁸⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal düşünce, Avrupa'daki gibi temel hak ve hürriyetlere duyulan talepten ziyade batılılaşma ve modernleşmenin bir gereği olarak kabul edilmiştir. Tanzimat'ın ilanı, Osmanlı tebaasının vatandaş hüviyeti kazanmasını sağlayarak liberal düşüncenin gelişimine etki etmiştir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu, hukuk devleti olma yönünde önemli bir adım atmıştır. Osmanlı vatandaşları kanun önünde eşitlenmiş, halkın can, mal, ve ırz güvenliği devlet güvencesine alınmıştır. Avrupa'da doğup gelişen liberalizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda da yayılmaya başlamıştır. Ferman, temel hak ve hürriyetleri garanti altına almanın yanı sıra özel mülkiyetin korunmasına dair esasları da içermiş, bu açıdan bir dönüm noktası oluşturmuştur. Tanzimat'ın ilanı ile, Osmanlı toplumundaki aydınlar liberal fikirleri benimseyerek liberal bir devlet yönetimi anlayışını savunmuşlardır.⁸¹

Tanzimat dönemi bürokratları, Avrupa'nın etkisi altında kalarak, bu etkileri Türk devlet yönetimine taşıyarak fikirselsel bir değişim gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu bağlamda, 1800'lerde Türkiye topraklarında liberalizmin, belki de az yoğunlukta olsa bile, ilk kez bir fikir akımı olarak ortaya çıktığı bir dönem yaşanmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı, Osmanlı hukukunu Batı normlarına yaklaştıran ve hem tüm vatandaşları kapsayan hem de bireylerin can, mal ve ırz dokunulmazlıklarını garanti altına alan liberal niteliklere sahip bir belgedir.⁸²

Osmanlı Devleti'nde miri sisteme dahil olan eyaletlerde, tımar sistemi uygulanmıştır. Bu sistem, önceki tarım devletlerinde de görülen bir uygulamaydı. Tımarları yöneten kişiler, devlet arazisini yönetme sorumluluğunu üstlenmekteydiler ve karşılığında devletin kendilerine verdiği görevleri yerine getiriyorlardı. Bu topraklar üzerinde tarım faaliyeti gerçekleştiren çiftçiler, toprağı kiralamak, satmak veya toprağı

⁸⁰ EŞTÜRK, s.20.

⁸¹ ÖZHAZİNEDAR, s.62.

⁸² TARTILACI, s.3.

ekmemek gibi kararlar alamazlardı, çünkü toprak devlete aitti. Çiftçiler, toprağı ekme ve biçme yükümlülüğüne sahipti ve bu konuda sadece kanunlar doğrultusunda hareket edebilirlerdi.⁸³ Tanzimat reformlarıyla birlikte, timar sisteminin hukuki temeli ortadan kalkmış ve özellikle yabancı baskısı arttıkça ülkenin toprak düzenine daha etkili bir müdahale yapabilmek adına liberal bir toprak sistemi benimsenmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi'nin kabulü ile tarımsal topraklarda özel mülkiyet daha belirgin hale gelmiş, miri toprakların el değiştirmesi hız kazanarak yaklaşık olarak %70'i özel mülkiyete geçmiş ve bu süreç, 1926 İsviçre Medeni Kanunu'na yönelik bir evrimi başlatmıştır.⁸⁴ Tanzimat ile birlikte özel mülkiyet hakları ve azınlık haklarının anayasal güvence altına alınması da liberalizm açısından önemli bir ilerleme olarak değerlendirilmiştir.⁸⁵

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme dönemi başlamıştır. Bu süreçte, Yedikule ile Küçükçekmece aralığında sanayi parkı oluşturulmuştur. Zeytinburnu bölgesinde, bu sanayi parkı kapsamında demir işleme ve makine atölyeleri ile birlikte kumaş üretimi yapan bir fabrika faaliyete geçirilmiştir. Ayrıca, Bakırköy'de basma ve iplik fabrikası, Hereke'de ise pamuklu kumaş dokuma fabrikası kurulmuştur. Bu sanayi gelişimiyle paralel olarak, teknik personel yetiştirmek üzere çeşitli okulların açıldığı bu dönemde sanayi eğitime önem verilmiştir. Ancak, Balta Liman Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiltere'ye karşı ekonomik açıdan dezavantajlı bir konuma getirmesi nedeniyle, dışa bağımlılık artmış ve bu dönem, Osmanlı Devleti için zararlı bir gelişme olarak kaydedilmiştir.⁸⁶

Tanzimat dönemindeki devlet adamları, ticaretin liberal bir çerçevede serbest bırakılması gerektiğine inanıyorlardı. Onlar için ticaret özgürlüğü, her ülkenin takip etmesi gereken bir hedefti. Bu bağlamda bankacılığın başlaması, ticaret özgürlüğünün önündeki engellerden birinin kalktığını simgeliyordu. Şirket-i Hayriye vapur işletmesi gibi günümüzde hala varlığını sürdüren özel teşebbüslerin oluşturulması Tanzimatçıların çabalarının bir ürünüydü. Sanayi alanında devlet eliyle sanayileşmeyi denediler ve günümüz organize sanayi bölgelerine benzer fabrikalar kurdukları bir

⁸³ AVCI, s.3.

⁸⁴ Asuman OĞLAKKAYA UZUN, Osmanlı Devleti'nde İktisadi Gelişmeler 1789-1860, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s.34.

⁸⁵ EŞTÜRK, s.21.

⁸⁶ Nurten ŞANVER, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Liberal Ekonominin Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), s.23.

dönemi içeriyordu. Ancak 1840'lardan 1860'lara kadar süren bu girişimler olumsuz sonuçlanınca, özel sektörü destek vererek yeni özel sektörler oluşturmak amacıyla esnafı bütünüleştirerek şirketler oluşturmak ve bu oluşumu korumak için gümrük duvarlarını yüksek tutma yoluna gittiler. Ayrıca, yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine girmesi konusu önemli bir konuydu. Özel sektörün gelişebilmesi için devlete ait fabrikaların özel sektöre devredilmesi talepleri de bu dönemde dile getirilmiştir. Özetle, “minimal devlet” anlayışını benimseyerek devletin ekonomik hayattan çekilmesini savunmuşlardır.⁸⁷

Osmanlı Devleti, Fermanla birlikte hem yerli hem de etnik unsurların temel hak ve hürriyetlerini koruma çabasında, devletin istikrarını da gözetmiştir. Etnik unsurları bir arada tutma amacıyla özellikle liberal bir yönetim anlayışını ekonomik alan üzerinden kurmaya çabalamıştır. Devlet, liberal politikalarını özellikle ekonomik alanda uygulayarak, bireysel mülkiyet haklarını tanımış, müsadereyi kaldırmış, özel sektöre destek vermiş ve ticari faaliyetleri teşvik etmiştir. Ekonomi alanındaki liberal politikalarıyla, devlet yabancı sermayeyi ülkeye çekmeye çalışarak, toplumda devlete olan bağlılığın güçlenmesine inanmıştır.⁸⁸

Tanzimat ve Serbest Ticaret Anlaşması'nın siyasi ve ekonomik etkilerini değerlendirdiğimizde, bu tarihler öncesindeki zaman dilimiyle karşılaştırıldığında klasik dönem ve sonrasını iki ayrı periyot olarak belirtmek mümkündür. Osmanlı Devleti, klasik döneminde doğuşundan 16. yüzyılın sonlarına kadar devlet kurumlarını oluşturmuş, yönetim, hukuk, siyaset ve iktisat alanlarında belirgin bir olgunlaşma süreci yaşamıştır. Bu durum, 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Ancak, yeni dönem olarak isimlendirilen ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren filizlenen ikinci aşamada, Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari, ticari ve düşünsel açılardan Batı'ya yönelmeye başladığı, liberal görüşlerin Osmanlı toplumuna girdiği ve bazıları tarafından modernleşme dönemi olarak tanımlanan bir evreye geçilmiştir. Bu dönemde, Tanzimat ve Serbest Ticaret Anlaşması gibi önemli adımlarla ekonomik serbestleşmenin yasal temelleri atılmış, bu süreç içinde ekonomik canlanma ve dışa açılma gibi önemli gelişmeler yaşanmıştır.⁸⁹

⁸⁷ Levent ODABAŞI, “Osmanlı İktisadi Modernleşmesinde Liberal Tezler”, (Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S:4, 2014), s.78.

⁸⁸ ÖZHAZİNEDAR, s.63.

⁸⁹ YÜCEL, s.34.

2.1.3. Islahat Fermanı

Tanzimat dönemi, 1839-1876 yılları arasında gerçekleşen bir süreci kapsarken, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ise bu dönemin önemli bir aşamasını oluşturur. Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın genişletilmiş bir versiyonu olarak kabul edilebilir. 1839'dan önceki Tanzimat Fermanı'na kıyasla Islahat Fermanı, özellikle gayrimüslimlere yeni haklar tanıyan hükümler içermiştir. "Islahat" kelimesi, kelime anlamıyla iyileştirme veya düzeltme anlamına gelir. Ferman, 18 Şubat 1856 tarihinde Sultan Abdülmecit'in padişahlığı döneminde ilan edilmiştir. Islahat Fermanı, geniş kapsamlı hukuk sistemi değişikliklerini içererek, Tanzimat Fermanı'nın devamı niteliğinde olduğunu ifade etmek doğru olacaktır.⁹⁰

Islahat Fermanı, Paris Barış Anlaşması'nın bir sonucu olarak ilan edilmiştir, özellikle Kırım Savaşı'nın ardından ortaya çıkmıştır. Ferman, liberal özelliklere sahiptir ve Müslim ve Gayrimüslim tebaa arasındaki eşitsizliğe son veren hükümleri içermiştir.⁹¹ Tanzimat dönemiyle birlikte başlayan liberalleşme süreci, 1856 Islahat Fermanı'nın ilanı ile daha da güçlenmiştir. Islahat Fermanı'yla birlikte, tüm Osmanlı tebaasının hakları eşitlenmiş, gayrimüslimlere kamu görevlerine atanma imkanı tanınmış, din özgürlüğü benimsenmiş ve İslam'dan ayrılmak isteyenlere yönelik ölüm cezası uygulamasına son verilmiştir. Bu reformlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha adil bir toplumsal düzenin temellerinin atılmasına katkı sağlamıştır. Islahat Fermanı, devletin bekasını koruma amacı taşısa da, aynı zamanda liberal doktrinin Osmanlı uygulamalarına yansımada bir köprü işlevi görmüştür.⁹²

Islahat Fermanı, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitliği vurgulayarak, fermanın hükümlerinin tüm din ve mezheplerden Osmanlı tebaası için geçerli olduğunu belirtmiştir. Ferman, kazanılmış cemaat haklarını koruyarak, gayrimüslimlerin kendi işlerini düzenleyebilmeleri için meclisler oluşturmalarına izin vermiştir. Bu da zaman içinde gayrimüslim cemaatlerin temsili meclisler oluşturarak "anayasa" benzeri nizamnameler hazırlamasına olanak tanımıştır. Ferman, farklı cemaatlere mensup bireyler arasındaki eşitsiz uygulamaları yasaklamış, tüm Osmanlı tebaasının resmi görevlere gelmesinin önünü açmıştır. Ayrıca, askerlik hizmeti genişletilerek

⁹⁰ ŞAHİN, s.35.

⁹¹ ÖZHAZİNEDAR, s.64.

⁹² TARTILACI, s.3.

gayrimüslimleri de kapsamına almış, bunu yerine getirmek istemeyenlere ise bedelli bir seçenek sunulmuştur. Bu bedel, zaman içinde şer'i vergilerden cizyenin yerini almıştır. Islahat Fermanı ile birlikte farklı cemaatlere mensup kişiler arasındaki davaların karma mahkemelerde görülebilmesinin de önü açılmıştır. Aynı dine mensup kişilerin davalarına ise cemaat mahkemeleri bakma yetkisi tanınmıştır.⁹³

2.1.4. Kanun-i Esasi ve Birinci Meşrutiyet

Liberal düşünce biçiminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimi açısından önemli bir adım, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'dir. Bu belgeyle siyasal iktidar ilk kez yazılı bir anayasa ile sınırlanmış ve bu durum, liberal düşünceye yönelik bir ilerleme olarak değerlendirilebilir.⁹⁴

Mithat Paşa, Vükelâ heyetine atanmasıyla birlikte ülkedeki mevcut şartların sebebini açıklayan bir lâyiha hazırlamıştır. Lâyihada, Mithat Paşa, anayasaya dayalı bir sistem kurmanın gerekliliğini vurgulayarak Sultan Abdülaziz'e sunulmuştur. Ancak, bu lâyihanın Sultan Abdülaziz tarafından dikkate alınmaması üzerine, 29 Mayıs 1876'de Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin verdiği fetva doğrultusunda, Mithat Paşa'nın Abdülaziz tarafından tahttan indirilmiştir. Abdülaziz'in yerine Sultan V. Murat tahta çıkarılmış, ancak V. Murat döneminde beklenen meşrutiyetle ilgili herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir. V. Murat'ın zihinsel sağlığının giderek bozulması, Kanun-ı Esasî'nin ilanını geciktirmiş, bunun üzerine 30 Ağustos 1876'da Kanun-i Esasi'yi ilan edeceği sözünü vermesine rağmen II. Abdülhamit tahta çıkarılmıştır.⁹⁵

Kanun-ı Esasi, klasik özgürlükleri detaylı bir şekilde içermesine rağmen, basın özgürlüğünü belirli bir kanun dairesinde kabul etmiştir. Ayrıca, belge padişaha oldukça geniş yetkiler tanımıştır. Padişahın vekilleri atama ve görevden alma yetkisi bulunmaktadır ve vekiller, sorumluluklarını meclise karşı değil, doğrudan padişaha karşı taşırlar. Meclis-i Umumi, Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan olmak üzere üç ana bileşenden oluşmaktadır. Mebuslar halk tarafından seçilirken, ayan meclisi üyelerini padişah atamaktadır. Ancak, anayasa özellikle 113. madde üzerinden, zabitanın soruşturması sonucu hükümetin güvenliğini tehlikeye soktuğu belirlenen kişilerin

⁹³ KARAMAN, s.91.

⁹⁴ KAZAN, 21.

⁹⁵ ÖZHAZİNEDAR, s.65.

padişah tarafından sürgün edilebileceğini belirtir. Devletin organları arasında güç dengesi kurulmamıştır; egemenlik hakkı, kayıtsız ve şartsız olarak Osmanlı sülalesine aittir ve irsi olarak aktarılır. Padişah, geniş yetkilere sahiptir, ancak kişiliği kutsal ve sorumsuz kabul edilmektedir.⁹⁶

Kanun-i Esasi'nin ilanıyla, resmi olarak Osmanlı Devleti'nde anayasal bir yönetim şekline geçildi. Ancak, bu anayasanın devleti sınırlamak yerine sultanı sınırlama amacına odaklandığı görülmektedir. Anayasa, sultanın birçok yetkisini bürokrasiye devretmiştir. Bu durum, devlet egemenliği kullanma yetkisinin zamanla el değiştirdiği bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Padişah'tan alınan belirli yetkilerin bürokrasiye verilmesi, tam anlamıyla özgürlükten bahsetmenin mümkün olmadığı anlamına gelmektedir. 19. yüzyıl Osmanlısı, modern Türkiye'nin oluşumunda önemli bir aşamayı temsil eder. Ancak, sultana karşı sorumlu olan bir Bakanlar Kurulu'nun sarayı denetlemesi mümkün değildir. Sonuç olarak, Kanun-i Esasi ve I. Meşrutiyet ilan edildiği anayasal monarşik dönem, diğer anayasal rejim girişimleri gibi sonuçsuz kalmıştır.⁹⁷

Kanun-i Esasi, yurttaş bilinçlenmesini tam anlamıyla sağlayamasa da toplumun dönüşümünde önemli bir etki yaratmıştır. Halk, siyasal hayatta doğrudan yer alamasa da oluşturulan yer altı örgütleri aracılığıyla siyasal özgürlükler kazanma yolunda başarı elde etmiştir. Kanun-i Esasi, düşünsel evrimde önemli bir rol oynamış; liberalizm, rasyonalizm, sosyalizm gibi akımların ülkede etkili olmasını sağlamıştır. Ancak I. Meşrutiyet dönemi uzun ömürlü olmamıştır. II. Abdülhamit, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek meclisi kapatmış, böylece I. Meşrutiyet dönemi sona ermiştir. Meclis-i Umumi II. Meşrutiyet'in ilanına kadar askıya alınmıştır. 1876 Anayasası'nın padişaha tanıdığı yetkiler doğrultusunda Midhat Paşa önce istifaya zorlanmış, ardından Anayasa'nın 113. Maddesi uyarınca sürgüne gönderilmiştir. Meclis-i Umûmî'nin kapatılmasıyla II. Abdülhamit, ülkede baskı ve istibdat rejimini inşa etmiştir. Bu dönemde bürokrasi, otokrasiye tamamen tabi kılınmıştır.⁹⁸

⁹⁶ KARAMAN, s.94.

⁹⁷ ŞAHİN, s.38.

⁹⁸ ÖZHAZİNEDAR, s.66.

2.1.5. İttihat ve Terakki ve İkinci Meşrutiyet

1889'da Askeri Tıbbiye Mektebi öğrencileri tarafından kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, II. Abdülhamit'in yönetimine karşı bir muhalefet olarak doğmuştur. Tıbbiye öğrencilerinin başlattığı bu hareket, İstanbul'daki diğer sivil ve askeri yüksek öğrenim öğrencileri arasında destek bulup, hızla genişlemiştir. Aynı zamanda, Avrupa'daki Osmanlı muhalif grupları da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşmiştir. Selanik merkezli bu cemiyet, II. Abdülhamid'in saltanatını sona erdirmek amacıyla yoğun çalışmalar yapmıştır. Bu çabaları sırasında, Rus Çarı ve İngiltere Kralı'nın Reval'de yaptıkları görüşmelerin dış politikadaki etkileri de dikkatlerini çekmiştir. Reval görüşmelerinde, Osmanlı yönetimi altındaki Hıristiyanlar için Makedonya Meselesi ve Boğazların durumu gibi konular ele alınmıştır. İngiltere'nin 3 Mart 1908'de Makedonya ile ilgili yayımladığı genelge, bölgedeki herhangi bir müdahaleyi önlemek isteyen cemiyet üyesi subayları eyleme geçirmiştir.⁹⁹

Osmanlı aydınlarından oluşan Jön Türkler, II. Abdülhamit Han'a yönelik baskılarının sonucunda 1908'de II. Meşrutiyeti ilan ettirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri, ilk olarak Meşrutiyeti yeniden ilan ederek mevcut anayasa üzerinde değişiklikler yaparak bir reform sürecini başlatmışlardır. II. Meşrutiyet döneminde, 1876 tarihli Kanuni Esasi'de yapılan değişikliklerle padişahın yetkileri sınırlandırılmıştır. Meclisin süresiz olarak feshedilme yetkisi ortadan kaldırılmış ve meclisin feshedilmesi halinde üç ay içinde yeniden toplanması zorunlu kılınmıştır. Meclis-i Mebusan'ın yetkileri genişletilmiş, kanun teklif etme sürecinde padişahın onayı gerekliliği kaldırılmıştır. Ayrıca, padişahın mutlak veto hakkı sona erdirilmiştir. Kabine üyelerinin padişaha değil, meclise karşı sorumlu olmaları sağlanmıştır. Padişahın sansür ve sürgün gibi yetkileri kaldırılarak, parti kurma hakkı verilmiş ve böylece demokrasinin temelleri atılmıştır.¹⁰⁰

Meşrutiyetin getirdiği demokratik yeniliklerle birlikte halk ve muhalif gruplar istedikleri haklara kavuşmuş, ancak bu demokratik hakların yanlış yorumlanması Osmanlı'nın çöküşüne zemin hazırlayan olayların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Meşrutiyet ilanı sonrasında düşünürler, çeşitli mecmualar, gazeteler ve basın organlarında serbestçe ifade kullanarak halkın tepkisini çekmişlerdir. Eski düzenin

⁹⁹ ÖZHAZİNEDAR, s.67.

¹⁰⁰ ŞANVER, s.28.

savunucuları ve bu düzenden fayda sağlayan kuruluşlar, yeni düzeni getirenlere karşı muhalif bir tavır takınmaya başlamışlardır. Diğer yandan, İttihat ve Terakki yanlıları ise hürriyet adı altında yeni bir düzen savunusu yapmaktadır. Hürriyetin ilanıyla birlikte, bölünmüş grupların belirginliği daha da artmıştır.¹⁰¹

Ülke genelindeki ilk işçi hareketleri, Osmanlı'da iktisadi liberalleşmenin ve girişimciliğin desteklenmesiyle başlamıştır. Bu dönemde, yabancı sermaye için geniş fırsatlar sağlanmış ve siyasi liberalizmin ekonomik alandaki uzantısı olan 'Teşebbüs-i Şahsi' anlayışı benimsenmiştir. İktisadi liberalizm, Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın desteklediği geniş bir tabana yayılmıştır. II. Abdülhamit'in sıkı denetimli İstibdat Dönemi'ni takip eden süreçte, bu devre daha sonra "Hürriyetin İlanı" olarak adlandırılmıştır. Bu dönemden sonra, Osmanlı iktisat politikalarının temel felsefesi haline gelen 'Teşebbüs-i Şahsi' anlayışı benimsenmiştir. Artık devlet, "İktisadi Devlet" görüşünün bir uzantısı olarak, iktisadi hayata müdahale etmek yerine, gelirin hazineye aktarılmasına odaklanmayacak; bireysel girişimi destekleyerek, vergi ödeme gücünü artırarak ve iktisadi yapıyı güçlendirerek devletin öncelikli görevleri arasına girmiştir.¹⁰²

2.2. Osmanlı Ekonomi Düşüncesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı, toplumun yaşam tarzıyla sıkı bir şekilde bağlantılıdır ve bu yaşam tarzının toplumun düşünce yapısıyla güçlü bir etkileşimi bulunmaktadır. Zihniyet, bir topluluğun yaşam tarzını belirleyen düşünce sistemini temsil etmektedir. Osmanlı'da bu zihniyeti ve düşünce sistemini etkileyen çeşitli unsurlar ve faktörler mevcuttur. Bu faktörleri genellikle dini amaçlar ve ilkeler bağlamında değerlendirmemiz mümkündür. Bu durumun kaynağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında karşılaştığı karmaşık ve çok yönlü etkileşimlerden oluşmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, İslamiyet'in devlet geleneğini miras alan bir öncü olarak öne çıkmıştır. İmparatorluğun ve ekonomik yaşamın temeli, İslamiyet'in bu kuruluşlarla yakın ilişkili olmasından kaynaklanan bir bağlam sunmaktadır. İslam'ın etkisi, Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal düzeninin temelini oluşturmuş, düşünce yapısını şekillendirmiş ve yaşam tarzını belirlemiştir.¹⁰³

¹⁰¹ ŞAHİN, s.40-41.

¹⁰² ŞANVER, s.29.

¹⁰³ ÇETİN, s.236.

Klasik dönemde hayata geçirilen geleneksel iktisadi politikalar, kendine özgü bir iktisadi bakış açısının ürünüydü. Klasik anlayışın vurguladığı çeşitli prensipler, iktisadi politikaların temelini oluşturuyordu. Adalet ilkesi öne çıkarken, iâşe (provizyonizm), arz odaklı refah anlayışı, gelenekçilik (tradisyonalizm) ve gelircilik (fiskalizm) gibi prensipler de bu ilkelere örnek teşkil ediyordu. Ancak, bu prensiplere dayalı politika, günümüz modern iktisat politikalarından temelde farklı bir nitelik taşıyordu. Osmanlı devlet sistemi içinde, doğrudan iktisadi meselelere odaklanan özel yetkili organlar bulunmuyordu. Bu yüzden, uygulamalarda çeşitli amaçlar ve işlevler sık sık siyasi, dini, askeri, yönetsel ve mali düşüncelerle birbirine karışık bir şekilde bulunmaktaydı. Bu, ekonomik karar veren ve uygulayan kurumların sadece ekonomik olmayan faktörleri de dikkate aldığını belirtmektedir. Ekonomik işlevler, Kasazker, Kadı, Defterdar, Darphane Nazırı, Gümrük Emni, Divan Beylikçisi gibi farklı yöneticilerin sorumlulukları arasında dağınık bir biçimde dağılmıştı.¹⁰⁴

2.2.1. Provizyonizm

İktisadi faaliyet ve bu faaliyetin ürünleri olan mal ve hizmetlere, temelde iki farklı perspektiften bakılabilir. Mal ve hizmetleri pazarda satmak ve kâr elde etmek, üreticilerin veya satıcıların açısından iktisadi faaliyetin temel amacı olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, üretici veya satıcılar, mümkün olduğunca düşük maliyetle üretim yapmaya ve mümkün olduğunca yüksek fiyatlarla satış yapmaya odaklanırlar. Öte yandan, mal ve hizmetleri tüketmek için üreten veya satın alanlar, yani tüketiciler, iktisadi faaliyetin amacını, mal ve hizmetlerin mümkün olduğunca ucuz, kaliteli ve bol bulunmasını sağlamak olarak algırlarlar. Üretici için mal ve hizmetin bolluğu ve kalitesi genellikle ikinci planda kalabilir; çünkü onun için öncelikli olan, pahalı satış ve yüksek kâr elde etmektir. Çok miktarda mal satmak, bazen iyi bir durum olabilir, ancak aşırıya kaçmak kârı azaltabilir, çünkü malın bolluğu fiyatları düşürebilir. Tüketici açısından ise bolluk ve uygun fiyat genellikle arzu edilen bir durumdur. Provizyonizmin temel ilkesi, iktisadi faaliyeti tüketicinin perspektifinden ele alır ve mal ve hizmetlerin bolluğu, uygun fiyat ve kalitenin önemli olduğunu vurgular. Bu bakış açısı, tüketicinin

¹⁰⁴ ŞAHİN, s.394.

ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılamak ve ekonomik faaliyetin öncelikle tüketicinin beklentilerini karşılamaya yönelik olması gerektiğini savunur.¹⁰⁵

Osmanlı düşünce yapısını belirleyen temel faktörlerden biri gelenekçiliktir, zira gelenek, önceki deneyimlerin birikimini destekleyerek üzerinde tartışılması gereken bir unsurdur. Bu tecrübenin, İslam ve Osmanlı kültürüne uyum sağlama ve esneklik kazandırma özelliği bulunmaktadır. İmparatorluk içinde dil, din, ırk, aile yapısı gibi farklı unsurlara sahip insanların bir arada huzurlu bir şekilde yaşayarak çoğulculuğu nasıl sürdürdüklerini gözlemlemekteyiz. Gelenekçi bir yapıya sahip olmanın yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin ekonomik kararlarında bu etkinin belirgin olduğu da görülmektedir. Osmanlı ekonomisinin ulusal düşüncesini şekillendiren temel ilkelere biri, devlet hazinesinin gelirlerini sürekli artırmayı amaçlayan fiskalizmdir. Diğer bir ilke ise tüketimle ilgili olup, toplumun ihtiyaçlarını karşılama aktivitelerini içeren provizyonizmdir. Bu ilkelere dayanarak, Osmanlı ulusal iktisadi düşüncesi dünyaya açıkça belirgin hale gelmektedir.¹⁰⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi perspektifi, provizyonist bir anlayışa dayanarak ülke içindeki malların ihtiyaç duyulan bölgelere dengeli bir şekilde dağılmasını ve bu sayede İmparatorluğun ekonomik gereksinimlerinin karşılanmasını önceleyen bir prensibe dayanmaktadır. Bu anlayış, marjinal faydası sıfıra yaklaşan malların ihraç edilmesini teşvik etmek yerine, iç piyasa dengesini korumayı amaçlamaktadır. İthalat ise genellikle gümrük sınırlamalarından uzak, serbest bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu durum, yurt içinde az üretilen veya hiç üretilmeyen malların, ithalat yoluyla kısıtlama olmaksızın temin edilebilmesine olanak tanımıştır. Özellikle marjinal faydası yüksek olan malların, herhangi bir sınırlamaya tabi olmaksızın yurt içine girişi desteklenmiştir. Bu iktisadi yaklaşımla, üretim ve tüketim arasındaki denge korunmaya çalışılmıştır. Ancak, günümüz iktisat politikalarına uyumsuz olan bu yaklaşım, ihracatı zorlaştıran ve ithalatı kolaylaştıran önlemlerin kullanılmasıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca, dış ticarete yabancılara sunulan imtiyaz ve kapitülasyonların temel nedeninin, bu özel politika tercihleri olduğu söylenebilir.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Mehmet GENÇ, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, (Ankara: Ötüken Yayınları, 11. Basım, 2023), s.41.

¹⁰⁶ Ahmet TABAKOĞLU, Türk İktisat Tarihi, 11.Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012, s.139.

¹⁰⁷ Harun ŞAHİN, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Ana İlkeleri Çerçevesinde Klasik Dönem Osmanlı İktisat Politikasına Bakış", EKEV Akademi Yayınları, Y:19, S:61, 2015, s.399.

Osmanlı provizyonizmi perspektifine göre, ekonomik açıdan kendi kendine yetebilen temel bölgesel birim kazandı. Bu bölge, genellikle 5-20 bin arasında değişen nüfusa sahip bir yerleşim yeri ve ona hinterland oluşturan 20-30 ila 100-150 arasında değişebilen köylerden oluşan dar bir alanı içermekteydi. Bu bölge, üretim ve tüketimin birbirini dengelediği, temel bir birim olarak kabul ediliyordu. Bölge içinde üretilen malzemeler, kazanın ihtiyaçları karşılandıktan sonra bölge dışına satılabilirdi.¹⁰⁸ Bu süreci sağlamak için Kadı başta olmak üzere yerel kamu görevlilerinin fonksiyonları önemli bir rol oynuyordu.¹⁰⁹

Provizyonizm, ekonomik faaliyetlerin temel amacının toplumun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak olduğu bir yaklaşımdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik faaliyetlerin anlaşılmasında, yapısal bir yaklaşım belirgin bir öneme sahiptir. Özellikle tarım politikaları söz konusu olduğunda, İslami Hukuk'tan kaynaklanan ve toprakların devlete ait olduğu görüşü dikkat çekmektedir. Bu anlayış, Osmanlı'daki tımar sistemini şekillendiren temel bir faktördür. Tımar sistemi, köylü sınıfına toprak tahsis ederek, bu sınıfın geçimini sağlama, tarımsal üretimi devam ettirme, vergi gelirlerini optimize etme ve ordunun ihtiyaçlarını karşılama gibi hedeflere dayanır. Tımar ile tahsis edilen topraktan elde edilen gelire köylülerin geçimini sağlama amacı, provizyonizm ilkesiyle uyumlu bir yaklaşımı temsil eder. Bu sistem sayesinde, köylülerin temel ihtiyaçları karşılanmış olur.¹¹⁰

Provizyonizmin bir diğer yönü ise tüketimle ilgiliydi. Bu yaklaşım, köyden şehre olan göç faaliyetlerini kontrol altına alarak şehir nüfusunu düzenlemek ve ihtiyaçlarını belirlemek üzerine odaklanıyordu, ki bu da büyük bir stratejik öneme sahipti. Bu amaç doğrultusunda çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Bunun nedeni, üretilen malların diğer şehirlere taşınmasının genellikle iaşe sistemi aracılığıyla gerçekleşmesiydi. Osmanlı İmparatorluğu, başta İstanbul olmak üzere Edirne, Bursa gibi önemli vilayetlerle birlikte tüm devlet genelinde bir iaşe sistemi kurarak bu süreci yönetmiştir.¹¹¹

Zanaat üretimi dönemi olarak adlandırılan üretim politikalarının ilk evresinde, Kentlerdeki ekonomik hayatı canlı tutan, aynı zamanda kent, saray ve ordu iaşesini

¹⁰⁸ Mehmet GENÇ, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", s.2.

¹⁰⁹AVCI, s.6.

¹¹⁰ Mustafa Cüneyt UZUN/Bilge AFŞAR, "Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi", (Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, S:3, 2019), s.81.

¹¹¹ ÇETİN, s.236.

sağlayan ve esnafın vergilendirilmesine aracılık eden önemli kurumlar olarak, loncalar ortaya çıkmıştır. Merkezi devlet, loncaları desteklemiş ancak ihtisab uygulamaları ile her zaman denetim altında tutmuştur. Devletin loncaları destekleme eğiliminde olmasına rağmen, kendi kurallarına göre faaliyet göstermek isteyen loncaların denetimine, provizyonizm ilkesi çerçevesinde iâşe sağlama zorunluluğu ve denetimlerin sürekliliği nedeniyle gelenekçilik ilkesiyle açıklama getirilebilir. Ancak, 19. yüzyıla kadar devletin desteklediği loncalar, eski önemini yitirdikleri için kaldırılmıştır. Loncaların kaldırılma sürecinde, bu ilkelerin yerine geçen veya bu ilkeleri karşılayan bir gelişme veya yaklaşım olması gerekmektedir. Bu noktada, Balta Limanı Antlaşması önemli bir rol oynamaktadır. Antlaşma sonrasında, Avrupa mamul malları piyasada hakimiyet kurmuş ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak adına gerekli malın piyasada bulunduğunu gören yöneticiler, loncaların kaldırılmasına karar vermişlerdir.¹¹²

2.2.2. Fiskalizm

Devletin iktisadi hayata yönelik tavrını belirleyen ve düzenlemeleri yönlendiren diğer bir ilke, fiskalizmdir. Fiskalizm, genel olarak hazineye ait gelirleri mümkün olduğunca yüksek düzeye çıkarmaya ve bu düzeyin altına inmemesi için çaba göstermeyi amaçlar. Hazine gelirlerinin temel fonksiyonu devletin harcamalarını karşılamaktır, bu nedenle fiskalizm, harcamaları kısma yönelik çabaları da içermektedir. Gelirleri maksimize etmeyi hedefleyen fiskalizm, bu amaca ulaşmakta zorluk yaşadığında harcamaları azaltmaya yönelik faaliyetlerle, gelirlerin artırılmasına benzer bir etki yaratmaktadır. Bu nedenle, bu faaliyetleri, geniş anlamda fiskalizmin bir uzantısı veya negatif bir unsur olarak değerlendirmek gerekmektedir. Devletin iktisadi kararlar alırken, gelirleri artırma ve harcamaları kısma motivasyonları altında belirlediği tutumu özetleyen Fiskalizm, Osmanlı İktisadi Dünya Görüşü'nü etkili bir şekilde şekillendirmiş ve bu görüşün yönlendirdiği iktisadi hayatın çeşitli alanlarını diğer iki ilke ile birlikte etkilemiştir.¹¹³

Fiskalizm, başlangıçtan itibaren devletin ihtiyaçları arttıkça giderek daha belirgin bir rol oynamış ve iktisadi faaliyetin her aşamasında adeta meşruiyetin temeli haline gelmiştir. Bu anlayış, provizyonizme dayalı dengede meydana gelen sarsıcı

¹¹² UZUN/AFŞAR, s.82.

¹¹³ GENÇ, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, s.44.

eğilimlere karşı önlem almak ve caydırmak için kullanılmıştır. Aynı zamanda, malın mübadeledeki dolaşım alanının genişlemesiyle ortaya çıkan fazlaları devlete aktararak kapitalistik sızıntıları engelleyen bir tür sünger işlevi görmüştür. Bu sayede, devlet ekonomik faaliyetleri düzenleme ve kontrol etme görevini üstlenmiş ve ekonomik dengeyi koruma amacıyla vergi ve diğer mali araçları kullanarak provizyonizmi desteklemiştir.¹¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun vergilendirme sistemi, İslam Hukuku ve geleneksel Örf Hukuku olmak üzere iki temel dayanak üzerine kurulmuştur. Bu sistem, kaynaklarına göre iki ana bölüme ayrılarak düzenlenmiştir: Dini yükümlülüklerle ilgili Tekâlif-i Şer'îyye (cizye, ağnam, öşür gibi vergiler) ve yerel geleneklere dayalı Tekâlif-i Örfîyye (resm-i mücerred, resmi arus, resmi bennak gibi vergiler). Örfî vergilerin belirlenmesinde bölgesel adetler ve gelenekler etkili olup, bu vergilerin çeşitliliğini ve önemini artırmıştır. Diğer yandan, Şer'î vergilerin miktarları ise İslam Fıkhı prensiplerine uygun şekilde saptanmıştır. Yeni fethedilen topraklarda vergi sistemi kurulurken, devlet önceki yönetimlerin uygulamalarını dikkate almıştır. Bu bağlamda, bazen fethedilen topraklardaki vergi uygulamaları eski yönetimin usullerine uygun olarak korunmuştur.¹¹⁵

Vergi tahsilatı ve tarhı, Osmanlı mali sisteminin en kritik konularından biri olmuştur, çünkü devletin hemen bütün birimleri toplanan vergilerle doğrudan ilgilenmiştir. Mali düzen ve hazine yönetimine dayalı olarak uygulanan iktisat politikalarının temelini genellikle fiskalizm ilkesine dayandırabiliriz.¹¹⁶

Fiskalizm perspektifine göre, Osmanlı maliyesinin temel hedefi devlet hazinesinin gelirlerini maksimize ederek hasıla ve gelir düzeyini artırmaktır. Bu amaç, sürekli bir güçlü ilerleme sağlamaktan geçiyordu.¹¹⁷ Bu şekilde, devlet tarımsal üretimden elde edilen gelirleri hazineye aktararak gelirlerini istenilen seviyede tutmayı başarmıştır. Aynı zamanda, ordunun ihtiyaç duyduğu askerlerin tımar gelirleri ile yetiştirilmesi, hazineye ek bir yük getirmeden gerçekleştirilmiş ve bu sayede fiskalizm ilkesi gereği hazine gelirlerinin istenilen düzeyin altına inmesi engellenmiştir.¹¹⁸

¹¹⁴ GENÇ, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", s.3.

¹¹⁵ ŞAHİN, s.399.

¹¹⁶ TABAKOĞLU, s.192.

¹¹⁷ ÇETİN, s.236.

¹¹⁸ UZUN/AFŞAR, s.82.

2.2.3. Tradisyonizm

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlar ve devlet yetkililerine sunulan öneriler ve nasihatlerde, devletin zayıflama sürecine karşı bir çözüm olarak, geleneksel Osmanlı ekonomi politikalarının asıl haliyle uygulanması fikri ön plana çıkmıştır. Bu yaklaşım, geleneksel değerlere bağlılıkla örtüşmektedir. Osmanlı Devleti, bir insan vücudunun sağlığını korumak gibi, devletin sağlığını korumak ve dengede tutmak amacıyla, deneyimlenmiş ve başarılı bulunmuş yöntemleri, geleneksel çerçeveler içinde devam ettirme çabası içinde olmuştur. Bu yaklaşım, devletin karar verme süreçlerinin her evresinde belirgin bir şekilde görülmektedir.¹¹⁹

Provizyonizm ilkesi, toplumun sürdürülebilir yaşamını, sosyal ve siyasi düzenin korunmasını ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülmesini amaçlamaktadır. Bu ilke, objektif şartlardan kaynaklanmaktadır. Objektif şartlar ve hizmet ettiği amaçlar uzun bir süre boyunca değişmeden kaldığı için, iktisadi hayata şekil veren düzenlemelerin temeli olmuş ve uzun bir süre boyunca bu temel yerleşmiştir. Bu nedenle, bu ilke, ikinci bir ilkenin doğmasında önemli bir faktör olmuştur. Tradisyonizm, sosyal ve iktisadi ilişkilerde zamanla oluşan denge ve eğilimleri mümkün olduğunca koruma, değişim eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişiklik meydana geldiğinde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişikliği ortadan kaldırma iradesinin hakim olduğu bir yaklaşım olarak tanımlanabilir.¹²⁰

Tradisyonizm ilkesinin temelinde yer alan provizyonizm ve fiskalizm ilkelerinin ekseninde toplumun sosyo-iktisadî ilişkilerinde oluşan dengeyi mümkün olduğunca korumak, değişime yönelik eğilimleri durdurmak ve eğer bir değişim ortaya çıkarsa, bunu aradan kaldırmaya yönelik bir irade bulunması amaçlanmaktadır.¹²¹

İktisadi hayatın çeşitli alanlarını düzenleyen kuralların temel kaynağı şeriat olmasına rağmen, şeriatın açıkça düzenlemediği ya da içermeyen ilişkiler için padişahların çıkardığı kanunnameler gibi kurallar mevcuttu. Bunun yanı sıra, mahalli örf ve adetlerden kaynaklanan düzenlemeler de bulunmaktaydı. Kanunnameler ve örf-adet kuralları, şeriatın dışında olmalarına rağmen, şeriata uygun olmaları şartıyla yürürlüğe girmiş ve uyulması zorunlu kurallar olarak kabul edilmiştir. Hukukun kaynağı

¹¹⁹ ŞAHİN, s.395.

¹²⁰ GENÇ, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, s.44.

¹²¹ ÇETİN, s.238.

olarak Şeriatın ve yetkili dinî otoritenin onayını aldığı kanun ve örf-adetlerin oluşturduğu bütün düzenlemelerde gelenekçilik sıkı bir Şekilde riayet edilen bir ilkedir. İktisadi hayatın çeşitli alanlarındaki çatıŐma ve ihtilafların çözümlüyle ilgili alınan kararlar, 16-18. yüzyıllar boyunca sıkça kullanılan bir deyimle “kadîmden olagelen aykırı iş yapılmaması” ilkesine dayanmaktadır. Gelenekçilik, Osmanlı toplumunda değişim olmadığı anlamına gelmese de, çeşitli ihtilafların çözümünde önemli bir başvuru sistemini oluşturmuştur.¹²²

¹²² GENÇ, “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, s.5.

3. OSMANLI'DA LİBERAL DÜŞÜNÜRLER VE DÜŞÜNCELERİ

3.1. Ahmet Ağaoğlu

3.1.1. Hayatı

Ahmet Ağaoğlu, 1 Ocak 1869 tarihinde Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki Şuşa şehrinde dünyaya geldi. Baba tarafı muhtemelen 18. yüzyılda Erzurum'dan göç ederek Karabağ'a yerleşmişti. Annesi, geleneksel Türkmen yaşamının etkisi altında, pederşahi geleneklere ağırlık verilen yarı göçebe bir Türkmen aşiretinin üyesiydi. Ağaoğlu'nun ailesinin geniş pamuk tarlalarına sahip olduğu Karabağ'da, babası Mirza Hasan, amcası Mirza Mehmed ve dedesi Mirza İbrahim, yerel düzeyde nüfuz sahibi ve geleneksel Şii değerlerine bağlı kişilerdi. Dolayısıyla, Ağaoğlu, vergi tarımıyla uğraşan bir ailenin gölgesinde büyüyerek nispeten varlıklı bir çevrede yetişmişti.¹²³

Ahmet Bey, eğitimine mahalle mektebinde başlayıp Sıbyan mektebinde devam etti ve bu süreçte özel bir hocadan Arapça dersleri aldı. Şuşa'daki ortaokula başladığında sınıfta sadece dört Türk öğrenci vardı ve Ahmet Bey'in katılımıyla bu sayı beşe çıktı. 1884 yılında ortaokulu, 1887'de ise Realni Mektebi'ni başarıyla bitirdi. Daha sonra yüksek öğrenim için Petersburg'a giden Ahmet Bey, "Institut Politechnique"nin giriş sınavını geçmesine rağmen, göz sağlığı sorunları nedeniyle geri döndü. 1888'de eğitime devam etmek için Paris'e giderek Sorbonne Üniversitesi'nde Tarih ve Filoloji Bölümüne kaydoldu ve aynı zamanda Hukuk Fakültesi'ne de kayıt yaptırdı. 1890'da Ahmed Rıza Bey ile tanışan Ahmet Bey, öğrencilik yıllarında Madam Adam'ın "Nouvelle Revue" ve "Revue Bleue" dergilerine yazılar yazdı, aynı zamanda Tiflis'te çıkan Kafkas Gazetesi'ne de makaleler gönderdi. 1892'de Londra'daki Şarkiyat Kongresi'ne katılarak Şii Mezhebi'nin doğuşu ve gelişimi üzerine bir bildiri sundu. Altı yıl boyunca Paris'te kalan Ahmet Ağaoğlu, 1894 Mayıs'ında Hukuk Fakültesi'nden mezun olarak İstanbul üzerinden Azerbaycan'a dönmüştür. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında devrin Maarif Nazırı Münif Paşa ve Kafkasyalı Tarihçi Murad Bey ile tanışarak sık sık görüşmüş ve fikir alışverişinde bulunmuştur.¹²⁴

¹²³ Ufuk ÖZCAN, İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet Ağaoğlu'nun (1869-1939) Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1996), s.11.

¹²⁴ Münir ATALAR, "Ahmet AĞAOĞU (1869-1939)", Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD, C:2, S:2, 2018), s.140.

Özellikle Paris'te geçirdiği süre, Ahmet Ağaoğlu'nun düşünce yapısını belirleyen önemli bir etkindir. Ağaoğlu'nun Paris'e gitmesi, aslında annesinin isteği ve ısrarı üzerine, 1888 yılında gerçekleşti. Paris'te geçirdiği zaman boyunca, Ağaoğlu'nun düşünsel evriminde belirleyici olan faktörlerden biri de Ernest Renan'ın etkisi oldu. 1894 yılına kadar Paris'te kalan Ağaoğlu, Renan'ın eleştirel düşünce bireysel özgürlük ve laikliği temel alan görüşleriyle tanıştı. Ayrıca, Renan'ın tavsiye mektubu sayesinde Juliette Adam'ın salonunda bireysel haklarla ve serbest ekonomiye dayalı fikirlerle de karşılaşmıştır. Paris deneyimi, Ağaoğlu'nun düşünce dünyasını zenginleştiren ve ona yeni bakış açıları kazandıran bir dönem olarak öne çıkmaktadır.¹²⁵

1905 yılında Bakü'de "Difaî Cemiyeti" adında gizli bir örgüt kurarak Ermenilerle Türkler arasındaki çatışmalara karşı bir teşkilat oluşturdu. Aynı dönemde Tiflis'te Hüseyinzade ile "Füzûyât"ı çıkardı. Ağaoğlu, 1909'da Türkiye'ye döndüğünde çeşitli görevlerde bulundu. Maarif Müfettişliği, Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü gibi görevlerin yanı sıra çeşitli gazetelerde yazılar kaleme aldı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte siyasi faaliyetlere katıldı. İttihat ve Terakki Partisi'nin genel merkezi üyeliğine seçildi ve Karahisar milletvekili oldu. Ağaoğlu, 1917'deki Umumi Rusya Müslümanları Kurultayı'na katılarak Türk milletlerinin bağımsızlık mücadelesini destekledi. 1918'de bağımsız Azerbaycan'a yardım etmek üzere görev aldı. Ancak İngiltere ile yapılan görüşmeler sırasında İstanbul'da tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. 1921'de sürgünden dönerek Ankara'ya yerleşti. Mustafa Kemal'in emriyle kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda etkili oldu. Ankara Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyeliği yaptı ve çeşitli dergilerde yazılarını sürdürdü. Ancak, İsmet İnönü'nün siyasi yönelimine karşı çıkması nedeniyle dergisini kapatmak ve üniversiteden ayrılmak zorunda kaldı. Ahmet Ağaoğlu, 19 Mayıs 1939'da kalp rahatsızlığı nedeniyle yaşamını yitirdi. Hayatı boyunca birçok dönemden geçen Ağaoğlu, düşünsel evrimini Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak Rusya, Paris, Türkiye ve Azerbaycan gibi farklı coğrafyalarda şekillendirdi.¹²⁶

¹²⁵ A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, çev. Taciser Ulaş Belge, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), s. 119.

¹²⁶ ATALAR, s.140-150.

3.1.2. Liberalizm Alanında Düşünceleri

Ahmet Ağaoğlu, sadece bir düşünür değil, aynı zamanda aktif bir şekilde siyasetin içinde yer alan bir kişiliktir. Liberal düşünceleri benimsemesinin arkasında, yeni kurulan Cumhuriyet için dikkate alınması gereken bir alternatif olarak görülmesinin siyasi nedenleri vardır. Ağaoğlu'nun liberalizme olan ilgisi, yalnızca teorik bir merakla sınırlı değildir; bu ilgi, Türk modernleşme sürecinin temel meselesi olan "devletin kurtarılması" çabalarıyla birebir örtüşmektedir.¹²⁷ Düşünce dünyasında iz bırakan Ahmet Ağaoğlu'nun odaklandığı temel konular, liberal ve sivil bir toplumun oluşturulması ve toplum içinde özgür birey bilincinin gelişmesidir. Aynı zamanda Osmanlı'da Türkçülük akımının öncülerinden biri olarak bilinen Ağaoğlu, Türkiye'de milliyetçilik ideolojisinin oluşumuna önemli katkılarda bulunan düşünürler arasında yer almaktadır.¹²⁸ François Georgen, Ahmet Ağaoğlu'nu bir "liberalizm şampiyonu" olarak nitelendirmiş, bu da Ağaoğlu'nun liberal düşüncelerinin ne kadar önemli ve etkili olduğunu vurgulamıştır.¹²⁹

Ağaoğlu'nun liberalizmin teorik boyutuyla ilgilenmediğini iddia etmek mümkün değildir. Yazdığı makaleler ve kitaplar incelendiğinde, güncel pratik ihtiyaçların çözümüne yönelik önerilerinin temelini liberalizmin teorik boyutunun oluşturduğu açıkça görülmektedir.¹³⁰ Temelde çatışan iki fikir olan liberalizm ve milliyetçilik, Ahmet Ağaoğlu'nun perspektifinde birbiriyle örtüşmeyen alanlarda yer almaktadır. Ağaoğlu'nun liberal eğilimleri genellikle ekonomik alana odaklanmışken, milliyetçilik düşüncesi ise özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sonrasında ulus-devlet oluşturma süreciyle ilişkilendirilebilir.¹³¹ Hürriyet ve dayanışma kavramlarına büyük önem veren Ağaoğlu'nun liberalizm anlayışında, Durkheim sosyolojisinin etkili olduğu söylenebilir.¹³²

¹²⁷ Salih Zeki HAKLI, "Erken Dönem Cumhuriyet'te Ahmet Ağaoğlu'nun Kemalizm'i Liberal Perspektiften Yorumlama Çalışmaları", (Liberal Düşünce Dergisi, Y:23, S:90, 2018), s.36.

¹²⁸ Elif TÜRKİSLAMOĞLU, "KADROKULAR VE AHMET AĞAOĞLU TARTIŞMALARI", (Tarih Araştırmaları Dergisi, S:41, 2022), s.411.

¹²⁹ Ömer Faruk KARAGÜZEL, "Liberalizm ve Türk Liberalizmi Üzerine Notlar", (Umran Dergisi, 2012), s.292.

¹³⁰ HAKLI, s.36.

¹³¹ TÜRKİSLAMOĞLU, s.411.

¹³² H. O. ÖZAVCI, "Differing Interpretations of La Conscience Collective and "The Individual" in Turkey: Émile Durkheim and The Intellectual Origins of The Republic", (Journal of the History of Ideas, C: 75, S: 1, 2014), s.131.

Ahmet Ağaoğlu, bireycilik perspektifinde modernleşme, demokrasi, toplum, özgürlük ve iktisatla ilgili görüşlerini değerlendirmektedir. Hem ülkedeki hem de küresel siyasi atmosferi göz önüne alındığımızda, Ağaoğlu'nun yaklaşımının oldukça istisnai bir nitelik taşıdığı açıkça ortaya konulmuştur. Çünkü liberalizmin intellektüel ve siyasi arenadaki prestijini hızla kaybettiği bir zamanda, Ağaoğlu, yeni devletin sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi ve gelişebilmesi için ekonomi, siyasi ve toplumsal açıdan liberal ilkelerin benimsenmesi gerektiğini samimiyetle savunmaktadır.¹³³

Ahmet Ağaoğlu, liberalizmi Batı medeniyetinin önemli bir unsur olarak değerlendirir. Ona göre, Batı medeniyetini yakalamak için serbest teşebbüsün gerekliliğine inanır. Ağaoğlu'nun liberal bir perspektife sahip olmasıyla birlikte, demokrasi konusundaki yaklaşımı daha sınırlıdır; liberal düşünceleri genellikle Cumhuriyetin ilk on yılında etkisini gösteren iktisadi alanla sınırlıdır.¹³⁴ Ağaoğlu'na göre, medeniyet dairesi bir bütün oluşturduğu için Türkiye'nin yapması gereken şey, Batı medeniyetini tamamen kabul etmektir. Bu düşünce, dönemin çoğu düşünüründen açık bir şekilde ayrılır. Çoğu Türk aydınının Tanzimat'tan beri Batı'nın olumlu yanlarını alarak kendi özünü koruma çabasında olduğu düşünüldüğünde, Ağaoğlu'nun medeniyet anlayışının bütünsel kavrayışı kritiktir. Ağaoğlu, medeniyeti düşünce tarzından giyim şekline kadar hayatın tüm yönlerini içeren bir kavram olarak ele alır. Bu nedenle, medeniyet-hars ayrımını kesin bir biçimde reddeder ve Osmanlı'nın son dönemindeki modernleşme çabalarının başarısızlığını, medeniyetin seçmeci bir tavırla benimsenmeye çalışılmasına bağlar.¹³⁵

Ahmet Ağaoğlu, yaşadığı dönemden yaklaşık yüz yıl öncesinin önemli soruları, "Türkiye neden Batı'dan geride kaldı?" ve "Türkiye'nin ilerlemesi için hangi adımları atması gerekiyor?" gibi konulara odaklanmıştır. Bu sorulara yanıtlar ararken, Ağaoğlu çeşitli çözüm önerileri sundu. Onun görüşlerine göre, Türk modernleşme süreci yeni bir siyasi ve sosyal düzen oluşturmayı hedefliyordu. Ağaoğlu, bu hedefin ancak liberal bir yaklaşım benimsenirse başarılı olabileceğine inanıyordu.¹³⁶ Ahmet Ağaoğlu'nun liberal

¹³³ HAKLI, s.37.

¹³⁴ Ebru KAYABAŞ, "Bir Yavuz Hukukçu: Ahmet Ağaoğlu", (JOURNAL of Istanbul University Law Faculty, C: 70, S: 1, 2012), s.444.

¹³⁵ Anıl VAREL, "Avrupa'nın Tarihsel Gelişimine Üç Farklı Bakış, Üç Farklı Siyaset: Recep Peker, Ahmet Ağaoğlu Ve Şevket Süreyya Aydemir", (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 24, S: 45, 2021), s.397.

¹³⁶ HAKLI, s.38.

bir düşünce yapısına sahip olduğu, ancak demokrat olmadığı ifade edilmektedir. Onun liberal görüşleri, özellikle Cumhuriyetin ilk on yılında etkisini gösteren iktisadi konularla sınırlı kalmıştır.¹³⁷

Bilindiği üzere cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllar, esasen miras alınan belirli sorunları düzeltmekle geçmiştir. Yeni bir devlet kurulmuş, bu devletin eski temelindeki sorunların giderilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Yani bir yandan mevcut devletin eksiklerini gidermeye çalışan hükümet, bir yandan ise miras alınan sorunları gidermek için çabalamıştır. Ali Ağaoğlu ise söz konusu sorunların giderilmesi hususunda da bireyi devletten önce görmüştür. Mevcut sorunların giderilmesi için türettiği cevaplarda da liberal kimliği çerçevesinde araştırmalar yürütmüştür. Ağaoğlu'nun "*Türk milletinin Batı medeniyetine erişmesinin tek çaresi, bu medeniyeti meydana getirmiş olan serbest teşebbüs prensibinin samimiyetle kabulünden ibarettir.*" ifadelerinden düşüncelerini liberal kimliği çerçevesinde geliştirdiğini gözlemlemek mümkündür.¹³⁸

Ağaoğlu'nun siyaset hayatına adım atması CHP ile olmuştur. İktisadi ve siyasal anlamda liberalizmin ilkeleri desteklemiştir. Eserlerine bakıldığında özellikle birey, bireysel özgürlük, çoğulcu ve rekabetçi demokrasisi gibi kavramlara yer verildiği defalarca görülmüştür.¹³⁹

Esasen tek parti süreci, kendi başına bir tartışma konusudur. Tek partinin demokratik ve liberal devlet yapısıyla uyuşmadığı düşüncesi her dönemde gündemde olmuştur. Ağaoğlu'nun CHP'de olduğu dönemlerde de tek partinin baskıcı yapısı, bireye, bireysel hak ve özgürlüklere gerekli önemi vermediklerini gösteren politikaları Ağaoğlu'nu oldukça rahatsız etmiştir. Özellikle Milli Şef İsmet İnönü, Ağaoğlu'nun ciddi eleştirilerine maruz kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) sert politikalarına bir muhalefet oluşmasını arzu ettiğini dile getirerek, 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kurulmasını teşvik etti. Bu yeni muhalefet partisinin ilk üyelerinden biri olarak Ahmet Ağaoğlu öne çıktı.¹⁴⁰ İsmet İnönü ve Ahmet Ağaoğlu arasındaki gerginlik, CHP'den SCF'ye geçişle birlikte sona ermemiştir. Hatta bu değişikliğin mevcut gerginlikleri artırdığını söylemek dahi mümkündür. Bu durumun en belirgin yansıması, Ağaoğlu'nun yayımladığı Akın

¹³⁷ KAYABAŞ, s.444.

¹³⁸ Samet AĞAOĞLU, *Babamın Arkadaşları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s.26-27.

¹³⁹ KAYABAŞ, s.444.

¹⁴⁰ SHİSSLER, s.304.

Gazetesi'nde görüldü. Ağaoğlu, gazetesinde özgürlüklerin kısıtlanması ve demiryolu politikasını eleştirdi. Ayrıca, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) anarşiye yol açtığı ve gericiilerin aracı olduğu gibi suçlamalarla karşı karşıya kaldı. SCF'nin kapatılmasının ardından bu suçlamalar yüzünden, Ağaoğlu da kendi gazetesini kapatmaya zorlandı.¹⁴¹

Ağaoğlu, devletin hayatın her alanında var olmasını son derece yanlış bulmuştur. Bu sebeple özellikle ekonomide minimal bir devlet anlayışını savunmuştur. Liberal tarafta olan Türk tarihinin en büyük liberalistleri arasında yer alan Ağaoğlu, devletin iki temel görevi olduğunu ifade etmiştir. Ağaoğlu'na göre devletin temel sorumlulukları arasında düzeni sağlamak ilk sırada gelir, bunun yanı sıra eğitim hizmeti sunmak da önemlidir. Ağaoğlu'na göre devlet, sadece güvenliği sağlamakla kalmayıp aynı zamanda siyasal alanın gelişimine de katkıda bulunmalıdır.¹⁴²

Sonuç olarak, Ahmet Ağaoğlu'nun liberalizm hakkındaki düşünceleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki entelektüel atmosferin bir yansımasıdır. Liberal değerleri savunarak, bireysel özgürlüklerin ve demokratik ilkelerin Osmanlı toplumunda güçlendirilmesini hedeflemiştir. Ancak, dönemin siyasi ve sosyal koşulları, Ağaoğlu'nun liberal fikirlerinin tam anlamıyla uygulanmasını zorlaştırmış ve bu düşüncelerin etkisi daha sonraki dönemlere yayılmıştır.

3.2. Prens Sabahaddin

3.2.1. Hayatı

Osmanlı Devleti'nde liberalizm dendiğinde akla gelen ilk isimlerden biri şüphesiz Prens Sabahaddin'dir. Prens Sabahaddin, 1877 yılında İstanbul'da doğmuştur. Mahmut Paşa ve Sultan Abdülmecid'in kızı olan Seniha Sultan'ın oğludur.¹⁴³ Osmanlı döneminde şecerenin baba tarafından belirlenmesi nedeniyle Prens Sabahaddin için 'Prens' unvanının kullanılması yerine 'Sultanzade' unvanının daha doğru olacaktır.¹⁴⁴ Mahmut Paşa, II. Abdülhamid'in yakın arkadaşı ve aynı zamanda sarayın damadı olarak

¹⁴¹ ATALAR, s.142.

¹⁴² Şebnem KORKMAZ, "Erken Cumhuriyet Döneminde Devletçilik: Ahmet Ağaoğlu ve Kadro Hareketi", (Uluslararası Politik Araştırmaları Dergisi, C: 7, S: 3, 2021), s.34.

¹⁴³ ODABAŞI, s.82.

¹⁴⁴ Kaan DURUKAN, *Prens Sabahaddin ve İlmî İçtima, Türk Liberalizminin Kökenleri*, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, C:1, 2004), s.145.

bilinir. Ancak, daha sonraki dönemde Ali Suavi liderliğindeki Çırağan Sarayı Vakası'na karıştığı iddiasıyla adalet nazırı olarak bulunduğu kabineden uzaklaştırılır. Bu süreçte, Mahmut Paşa, bir yalıda gözetim altında tutulurken, temel ilgi alanı oğulları Sabahaddin ve Lütfullah efendilerin eğitimine yönelir. Sabahaddin, bu eğitim sürecinde dönemin önde gelen entelektüellerinden Doğu ve Batı kültürlerini öğrenir; özellikle dikkat çekici bir şekilde Fransızca'ya hakimdir. Ayrıca, kimya, biyoloji, astronomi ve tıp gibi doğa bilimlerine büyük bir ilgi gösterir. Aynı zamanda, yirmi yaşında iken İbn-i Haldun'un Mukaddime'sini okuma yeteneği, Sabahaddin'in sosyal bilimlerdeki kabiliyetini gösteren önemli bir özelliktir.¹⁴⁵

Prens Sabahaddin'in hayatının bir kısmının kaçarak geçtiğini söylemek pek de yanlış değildir.¹⁴⁶ 1899'da suikast girişiminden çekinen Mahmut Paşa, oğullarıyla birlikte Paris'e kaçtı. Paşa, Abdülhamit dönemine karşı Jön Türk Hareketi içinde yer alma kararı aldı. Bu kaçış, Prens Sabahaddin'in siyasi faaliyetlerinin de başlangıcını işaret edecektir.¹⁴⁷ Prens Sabahaddin, kimi zaman Sultan Abdülhamit, kimi zaman da İttihat ve Terakki yönetiminin baskıları sebebiyle ömrünün önemli bir kısmını kaçarak geçirmiştir.¹⁴⁸ Bu kaçma hali, Cumhuriyetin ilk yıllarından sonra da devam etmiştir. Çünkü bu yıllarda "Hanedan Üyelerinin Yurt Dışına Çıkarılmasına Dair Kanun" çıkarılmıştır. Bu kanun sebebiyle bir kere daha ülkesini terk etmek zorunda kalan Prens Sabahaddin, İsviçre'de, 1948 yılında hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁹

3.2.2. Liberalizm Alanında Düşünceleri

John Locke'un insan doğası hakkındaki görüşlerinden etkilenen Prens Sabahaddin, bireyin toplumsallaşabilen bir varlık olduğu liberal tezini kabul etmiştir. Bu fikre göre, insan doğası başlangıçta toplumsal değildir; insanlar sadece temel ihtiyaçlarını karşılamak için bilinçli bir şekilde bir araya gelir ve gerekli gördükleri kurumları oluşturabilirler. Bu, genellikle liberal teoride bulunan bir yaklaşımdır, kurumların iradi olarak oluşturulduğunu savunur. Bu bakış açısına göre, toplum,

¹⁴⁵ Murat KILIÇ, "Türk Siyasal Hayatında Bir Muhalif İsim Ve Hareket: Prens Sabahaddin Ve Meslek-İ İçtima", (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Y:2, S:12, 2010), s.3.

¹⁴⁶ ODABAŞI, s.82.

¹⁴⁷ KILIÇ, s.3.

¹⁴⁸ ODABAŞI, s.82.

¹⁴⁹ KAYABAŞI, s.448.

bireylerin iradesiyle oluşan, tarihsel bir yapıdır ve ezelden ebede kadar var olmamıştır. Toplum, bireyin var olma sebebi değil, insanların bir araya gelmesiyle oluşan özel bir birlikteliktir. Bu perspektiften bakıldığında, birey özünde anlamı olan bir varlıkken, kurumlar ve toplum bireylerin yarattığı anlamı içinde barındıran yapılar olarak görülür. Toplum, bireylerin diğer bireylerle yaptığı anlaşmaların sonucu olarak oluşan kurgusal bir birlikteliktir. Ancak bu kurgusal yapısı nedeniyle, teorik olarak kırılabilir ve hatta bazı durumlarda birey için bir tehdit olabilir. Prens Sabahaddin, bu düşünceyi benimseyerek, toplumun bireylerin üstünde bir varlık olarak görüldüğü yapıdan, birey merkezli bir yapıya geçilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu amaca yönelik olarak, Osmanlı toplumunun yapısını analiz etmeyi hedeflemiş ve bu bağlamda De Molins'in toplum tipleri üzerine çalışmaları yapmıştır.¹⁵⁰

Toplum içinde statü sahibi olmak, yükselmek, zengin veya varlıklı bir konuma gelmek, doğal olarak devletle ilişki kurmayı, devlet hizmetinde bulunmayı gerektirir. Bu gerçeklik, Osmanlı Devleti'ni bir kamu devleti haline getirmiş ve devlet, kazanç temin edilen en güçlü araç olarak öne çıkmıştır. Ancak, bu durum maalesef insanları pasif ve atıl bir ruh haline hapsedmiş, girişimcilik ruhunun gelişimini engellemiştir.¹⁵¹ Prens Sabahaddin, imparatorluğu âdem-i merkeziyetçi bir yönetimle yöneterek bireysel girişimi teşvik etmeyi ve aydınları devlet memurluğu yerine faydalı işlere yönlendirmeyi hedefliyordu. Bu, diğer düşünce akımlarından ve Prens Sabahaddin'in çevresindekilerden oldukça farklı bir değişim ve yenilenme anlayışını ifade ediyordu. Osmanlı Devleti'nin değişim ve gelişimi için çaba harcayan birçok düşünürün bulunduğu dönemde, Prens Sabahaddin'in bu konudaki pozisyonu biraz özeldi. Diğer düşünce akımları ve düşünürleri değişimin odak noktasına devleti koyarken, Prens Sabahaddin bireyi merkeze alıyordu. Sabahaddin, Jön Türkler içinde istisnai bir konuma sahipti, çünkü değişim ve ilerlemenin itici gücünü devlette değil, bireyde görmekte; devlete asgari düzeyde bir rol biçiyor ve İmparatorluğu canlandırmak için serbest girişimin gücüne inanıyordu.¹⁵²

Prens Sabahaddin, Osmanlı İmparatorluğu'nda bireycilik ve girişimcilik ruhunun gelişmesi için uygun bir sosyal ve siyasal ortamın olmadığını düşünüyordu. Batı tipi

¹⁵⁰ Hasan ŞEN, "PRENS SABAHATTİN versus ZİYA GÖKALP", (Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı-I, 2013), s.301.

¹⁵¹ Ömer AYTAÇ, "Türk Sosyolojisinde Bir Öncü İsim: Prens Sabahaddin", (Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi, C:6, S:12, 2018), s.103.

¹⁵² E.J. ZURCHER, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s.139.

liberalizmin yerleşmesini engelleyen büyük toplumsal bariyerlerin varlığına işaret ediyordu. Onun görüşüne göre, Osmanlı Devleti, kamusal mülkiyete dayalı ve merkezîyetçi bir yapıya sahipti. Bu yapı, sınıflar arası farklılaşmayı engelleyerek toplumu homojen bir bütün olarak korumuş, bunun sonucunda da yönetici sınıfın gücü ve otoritesi artmıştır. Osmanlı toplumunda, devletle ilişkili meslekler ve mesleki kategoriler daha çok ön plana çıkmıştır. Özellikle askerlik, hükümet yöneticiliği, dini görevler ve tarımla ilgilenme gibi alanlar bu yapıda baskın mesleklerdi. Prens Sabahaddin, bu meslek merkezli yapıya karşı çıkarak, toplumdaki sınıfsal piramidin tek yönlü işleyişini ve üretimden ziyade hizmete dayalı yapıyı eleştirdi. Ona göre, bu yapı Osmanlı toplumunda bireylerin girişimcilik ve bireycilik kapasitelerini kısıtlıyor ve sınırlıyordu.¹⁵³

Prens Sabahaddin, birey ve liberalizm anlayışını destekleyen temellerden birini doğu-batı ilişkisi üzerinden inşa etmiştir. Bu dönemde Batı, Osmanlı Devleti'ne göre daha ileride bir konumdaydı. Prens Sabahaddin'e göre, doğu-batı arasındaki bu fark, birey-toplum kavramlarıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nde birey ikinci plandaydı; önce devlet, sonra toplum ön plandaydı. Batı'da ise durum tam tersiydi; üstünlük, toplum değil, devletteydi. Prens Sabahaddin, bu temel farklılığın üzerinde özellikle durarak, Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen batılılaşmanın sınırlı ve belirli kesimlerle sınırlı kaldığını vurgular. Ona göre, bir toplumsal bütünün iyileştirilebilmesi için bu bütünün sosyal yapısının anlaşılması ve tanınması gerekmektedir.¹⁵⁴ Prens Sabahaddin'e göre, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşabilmesi için öncelikle Batı'yı her açıdan anlaması gerekiyor. Bu anlayışı sosyal yaşantısına ve bireylere entegre etmesi gerekmektedir. Prens Sabahaddin'e göre, bu adım atılmadan yapılan her türlü iyileştirme, hedefinden sapacak ve istenmeyen sonuçlara yol açacaktır. Bu nedenle, içtimai yapıyı anlamak ve tanımak, Batılılaşma sürecinde tek geçerli olan yoldur.¹⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin arzu ettiği boyutta çağdaşlaşabilmesi için ise Prens Sabahaddin'in deyişiyle, tecemmüi toplumdan infiradi topluma yani bütünden bireye geçilmelidir.¹⁵⁶

Sonuç olarak, Prens Sabahaddin, liberal değerleri savunarak, toplumun çağdaşlaşma ve demokratikleşme sürecinde bir öncülük yapma arzusunu taşımıştır.

¹⁵³ AYTAC, s.103.

¹⁵⁴ ODABAŞI, s.83.

¹⁵⁵ H.Z. ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 2001), s.336.

¹⁵⁶ N. BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 1978), s.390.

Ancak, dönemin siyasi karmaşıklıkları ve toplumsal direnişler, Sabahaddin'in liberal fikirlerinin tam anlamıyla uygulanmasını engellemiştir.

3.3. Fethi Okyar

3.3.1. Hayatı

Ali Fethi Bey, 29 Nisan 1881'de Makedonya'nın Prilepe kentinde dünyaya geldi. Babası İsmail Efendi'nin erken vefatı sonrasında, Ali Fethi eğitimine Manastır'da valilik yapan dayısı, müderris İbrahim Ethem Efendi'nin yanında sürdürdü. İlk eğitimini dayısının gözetiminde alan Ali Fethi, sonrasında Manastır'daki İptidai Numune Mektebi, Manastır Askeri Rüştîyesi ve Manastır Askeri İdadisi gibi okullarda öğrenim gördü.¹⁵⁷

İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli görevlerde bulunmuştur. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında çeşitli cephelerde görev almıştır. 1919'da Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde işgal kuvvetleri tarafından tutuklanmıştır. Ardından Kurtuluş Savaşı'na katılarak Milli Mücadele'nin bir parçası oldu. Türkiye'nin bağımsızlığını kazanmasının ardından, Ali Fethi Okyar, Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki yeni Türk devletinin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. 1923-1924 yılları arasında Türkiye'nin ilk Başbakanı olarak görev yapmıştır. Daha sonra çeşitli bakanlık görevlerinde bulunmuştur. Ancak siyasi kariyeri boyunca zaman zaman hükümetle anlaşmazlık yaşamış ve farklı siyasi çizgilerde yer almıştır. 1930'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuştur, ancak parti kapatılınca siyasi hayattan çekilmiştir. Ali Fethi Okyar, siyasi kariyerinin yanı sıra edebi alanda da faaliyet göstermiştir. Makaleleri, yazıları ve eserleri bulunmaktadır. Ancak, Ali Fethi Okyar'ın siyasi kariyeri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemindeki önemli figürlerden biri olarak daha çok bilinmektedir. Ali Fethi Okyar, 1943 yılında İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁸

3.3.2. Liberalizm Alanında Düşünceleri

TCF kapatıldıktan sonra, 1929 ekonomik buhranı Türkiye'de de ciddi ekonomik zorlukları beraberinde getirdi. Bu krizle başa çıkma konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde iki temel görüş ortaya çıktı. İki farklı görüş öne çıkıyordu: Bir yanda

¹⁵⁷ Nuray SEVİM, "Türk Asker, Diplomat, Siyasetçi Ali Fethi Okyar", (ATAD, S:5, 2021), s.308.

¹⁵⁸ F. TEVETOĞLU, *Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları*, (Ankara: TTK, 1987), s.113.

devletin tüm ekonomik ve ticari faaliyetleri yönetmesini savunanlar bulunurken, diğer yanda politik ve ekonomik liberalizmi destekleyenler vardı. İsmet İnönü, devletçilik fikrini temsil ederken, liberalizmi savunan önemli isimlerden biri Fethi Okyar'dı. Mustafa Kemal Atatürk'ün, Batı'ya Türkiye'nin demokratik bir ülke olduğu izlenimini vermek amacıyla kurulmasını istediği Serbest Cumhuriyet Fırkası, 13 Ağustos 1930'da Fethi Okyar liderliğinde resmen kuruldu.¹⁵⁹

Ali Fethi Okyar'ın liderliğindeki Serbest Cumhuriyet Fırkası, diğer önemli kurucuları arasında Nuri Conker, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Emin Yurdakul gibi önemli figürlerle birlikte yer almaktaydı. Partinin programı, cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Vergilerin, milletin ekonomik girişim kabiliyetini zora sokmayacak ve halkın gücünü aşmayacak şekilde hafifletileceği belirtilmiştir. Parti, Türk parasının değerini hızlı bir şekilde belirleyerek dış sermayenin ülkeye girişini sağlamayı amaçlamaktadır. Vatandaşların refahını artırmak için devlet müdahalelerine karşı çıkarken, köylülere ve çiftçilere düşük faizli kredilerin kolayca sağlanmasını desteklemektedir. Sanayi teşvik kanununun uygulanması, yerli ürünlerin korunması ve dış pazarlar bulunması gibi ekonomik tedbirler de programın temelini oluşturur. Parti, dereceli bir seçim sistemi kurarak kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımayı amaçlamaktadır. Ayrıca, kültürel, ekonomik ve mali alanlarda her türlü girişimi desteklemek ve devletin genel menfaatlerini korumak için belirli bir denetleme hududunu aşan müdahalelere karşı çıkmaktadır.¹⁶⁰

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuralları, liberalizmin temel bir özelliği olan bireysel özgürlükleri ayrıntılı bir şekilde içeriyordu. Bu özgürlükler arasında, tek dereceli seçim sistemi, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, vergilerin düşürülmesi ve ekonomik liberalizm gibi unsurlar bulunuyordu. Partinin lideri Fethi Okyar, 7 Eylül 1930'da İzmir'deki bir konuşmasında, liberalizmi, devletin görevlerinin devlet tarafından, bireysel teşebbüslere ait olanların ise bireyler tarafından yürütülmesi ve bu teşebbüslerin engellenmemesi şeklinde tanımlamıştı. Ancak parti, halkın büyük ilgisi ve muhaliflerin katılımıyla hızla güçlenmesine rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından "gerici" ve "mürteci" olarak damgalanarak 17 Kasım 1930'da kapatıldı. Bu durum, demokratikleşme çabalarının her seferinde geriye dönüşle sonuçlandığını

¹⁵⁹ AVAN, s.38.

¹⁶⁰ YIKDIRIM/BIÇAKCI, s.222.

göstermiş ve siyasal liberalizmin pratiğe dökülmesi, ikinci dünya savaşı yıllarının sonlarına kadar gerçekleşmemiştir.¹⁶¹

Sonuç olarak, Türkiye'de 1929 ekonomik buhranı ve ardından ortaya çıkan liberal görüşler, ülkenin ekonomik ve siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Fethi Okyar'ın liderliğindeki SCF'nin kapatılması, demokrasi ve liberal ekonomik ilkelerin Türkiye'deki uygulamasının zaman içindeki zorluklarını ortaya koymaktadır.

3.4. Osmanlı Dönemi Liberal Kuruluşlar

Türk ve Osmanlı tarihindeki liberal düşünürler ve kuruluşları göz ardı etmek doğru olmayacaktır. Bu düşünürler arasında önceki bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınan Ahmet Ağaoğlu, Prens Sabahaddin ve Ali Fethi Okyar gibi isimler, liberalizmin gelişimine doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunmuşlardır. Aynı zamanda, bu düşünürler birçok liberal kuruluşa da aracılık etmişlerdir. Örnek olarak, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti ve Osmanlı Ahrar Fırkası, bu cemiyetler arasında öne çıkanlardır. SCF'ye önceki bölümlerde detaylı bir şekilde odaklanıldığı için, bundan sonraki kısımda Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti ile Osmanlı Ahrar Fırkası'na özel olarak değinilecektir.

3.4.1. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti

1902'de Jön Türk Kongresi Paris'te toplanmış ve İmparatorluğun tüm milletleri ile muhalif grupların katılımıyla gerçekleşmiştir.¹⁶² Kongrenin temel amacı, Abdülhamit rejiminin devrilmesi sonrasında nasıl bir düzenin kurulacağı sorusuna cevap bulmaktır. İki ana gruptan biri olan İttihat ve Terakkiciler, merkeziyetçi bir Meşrutiyet'i savunurken, diğer grup olan Prens Sabahaddin ve destekçileri federatif bir devlet önerisinde bulunuyordu. Kongre sırasında yaşanan ayrılıklar sadece hedeflerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda kullanılacak yöntemler konusunda da ortaya çıktı. İttihatçılar, devrimin sadece propaganda ile değil, aynı zamanda askeri kuvvetlerle desteklenmesi gerektiğini savunurken, Prens Sabahaddin ve azınlıkları kısmi yabancı (İngiliz) desteği gerekliliği üzerinde duruyordu. Ermeni topluluğu tarafından dile getirilen bazı görüşlere

¹⁶¹ AVAN, s.39.

¹⁶² ZURCHER, s.133.

İttihat ve Terakki üyeleri net bir şekilde muhalefet ediyordu. Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid'e karşı yürüttüğü mücadelede, hedefler ve yöntemler hakkında yaşanan fikir ayrılıkları, muhalefeti parçaladı. Prens Sabahaddin, bu durumun ardından 1906 yılında kurduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile bu ayrılığı resmiyete döktü. Bundan sonra Prens Sabahaddin, fikirlerini bu cemiyetin çatısı altında ifade ederek Meslek-i İçtima hareketinin öncüsü oldu.¹⁶³

Prens Sabahaddin'in liderliğindeki cemiyetin belirlediği strateji, içsel bir uyum içeren özgün bir yapı oluşturuyordu. Prens Sabahaddin'in düşünce sistemleri ve cemiyetin programı bir araya geldiğinde, siyasi otoritenin toplum üzerindeki etkisini belirli hukuk normları çerçevesinde sınırlamayı, adem-i merkeziyet prensiplerine dayanan bir idari yaklaşımı benimseyerek bürokratik düzen yerine girişimci bir burjuva sınıfının öncüsünü öngörmeyi ve şahsi inisiyatife dayalı bir ekonomik anlayışı benimsemeyi amaçladığı ifade edilebilir. Cemiyetle ilgili bir diğer önemli unsurunu oluşturan "Terakki Dergisi", Prens Sabahaddin'in görüşlerini açıklamasının yanı sıra cemiyetin resmi yayın organı olarak görev yapmaktaydı. 1906'da Paris'te kurulan bu aylık dergi, iki yıl süresince düzenli olarak yayımlandı. Terakki Dergisi aracılığıyla TŞAMC'nin ortaya koyduğu düşünceler, gençler, azınlıklar ve tüccarlar arasında geniş destek buldu. Ayrıca, İTC gibi rakip cemiyetlere karşı, bu cemiyet imparatorluğun farklı bölgelerinde ve sürgündeki Türkler arasında destekçi bulma konusunda başarılı olmuştur.¹⁶⁴

Prens Sabahaddin, 1906 yılının sonlarına doğru kaleme aldığı bir makalede, Hıristiyanların adem-i merkeziyetten zaten faydalandığını, bu düzenin onlara sağladığı haklara zaten sahip olduklarını ve bu nedenle gelişim gösterdiklerini ileri sürerek, Müslümanlar için de benzer hakları talep etmiştir. Örnek olarak, Hıristiyan okulları istedikleri müfredatı uygulayabiliyor ve kilise cemaatine vaazlarında özgürce telkinlerde bulunabiliyorlardı. Böylece kendi topluluklarına uygun bireyler yetiştirebiliyorlardı. Hıristiyan topluluklar, kilise liderlerini kendi içlerinden seçme özgürlüğüne sahipti ve hem dini hem de sivil meselelerle ilgilenen iki meclislerini de kendi aralarında yapılan seçimlerle belirliyorlardı. Devlet, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgelerde herhangi bir denetim veya müdahalede bulunmak istediğinde, bu bölgelerin Hıristiyan yerel

¹⁶³ KILIÇ, s.

¹⁶⁴ YILDIRIM/KILIÇ, s.217.

yöneticilerine önceden haber vermekle yükümlüydü. Kısacası, "İdârî Adem-i Merkeziyet" kavramına itiraz edenler, Hıristiyanlara tanınan ayrıcalıkları incelediklerinde, Müslümanlara verilmekten kaçınılan adem-i merkeziyetin Devlet tarafından resmi kanunlarla Hıristiyanlara sağlandığını görebilirdi. Bu durum, bir tür çifte standart olarak öne çıkmaktadır.¹⁶⁵

1908 devrimine doğru, Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti (TŞAMC) üyeleri, İttihat ve Terakki'ye katılma kararı almıştır. Ancak devrim sonrasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların ardından Prens Sabahaddin bir kez daha İttihat Terakki'den ayrılmıştır. Bu sürecin devamında, Prens Sabahaddin'in fikirlerinden etkilenenler Ahrar Fırkası'nı kurmuşlardır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İttihat ve Terakki üyeleri ülkeye dönmüş, İttihat ve Terakki iktidar partisi olmuş; ancak Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti muhalefete geçmiştir. Önemli bir nokta olarak, Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirmesine rağmen doğrudan bir parti oluşturmamıştır. Ancak TŞAMC'nin program maddeleri, diğer muhalif partiler tarafından kullanılmış ve bu konuda Prens Sabahaddin'in desteğini almışlardır.¹⁶⁶

3.4.2. Osmanlı Ahrar Fırkası

Osmanlı Ahrar Fırkası, 1900'lerde Paris'te ortaya çıkmıştır. 18 yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Prens Sabahaddin liderliğinde bir siyasi akım ortaya çıktı. Bu akım, Prens Sabahaddin'in İstanbul'daki Bebek Bahçesi'nde verdiği bir konferansın etkisiyle gelişti ve gençler, bu hareketi İttihat ve Terakki'nin alternatifi olarak gördüler. Bu yeni oluşumun önde gelen figürleri arasında Nurettin Ferruh Bey ve İttihatçılar tarafından 1910'da öldürülen gazeteci Ahmet Samim Bey bulunmaktaydı. Prens Sabahaddin, parti başkanlığı teklifini reddetse de harekete destek verdi ve Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'ndeki Ahmet Fazlı, Mahir Sait Bey, Celalettin Arif ve Nurettin Feruh Bey gibi kişileri partiyle işbirliği yapmaları için cesaretlendirdi. 1908 seçimlerinde İstanbul'dan yarışan bu parti, milletvekili çıkaramasa da, Meclis-i Mebusan'da etkili oldu. İsmail Kemal, Kirkor Zöhrap ve Dr. Rıza Nur gibi isimler daha sonra bu partiye katıldılar. Ahrar Fırkası'nın siyasi programı, siyasal ve ekonomik liberalizmin ana temalarını kapsamlı bir şekilde içermektedir.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Celil TAŞKIN, "Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet Tartışması Bağlamında Kürt Meselesine Müsbet Bakış", (Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi, S: 1, 2016).s. 149.

¹⁶⁶ YILDIRIM/BIÇAKCI, s.217.

¹⁶⁷ YILDIRIM/BIÇAKCI, s.218.

Fırkanın düşünce yapısı, Jön Türklerin Paris'te geliştirdiği ideolojilere dayanmakta ve Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'nin (TŞAMC) benzer görüşlerine paralellik göstermektedir. Nesl-i Cedid kulübünün dâhil olmasıyla Ahrar Fırkası, Prens Sabahaddin'in başlattığı tezleri tekrarlayarak, erken 1900'lü yıllarda İttihat ve Terakki yönetimine alternatif bir muhalefet gücü olarak ortaya çıkmıştır. Bu tezler, Osmanlı toplumunun çeşitli etnik gruplarına eşit haklar tanınmasını ve yerel yönetim özerkliğine dayalı bir yapı öngörüyordu. Prens Sabahaddin'in bu fikirlerinin etkisi altında şekillenen Ahrar Fırkası, İttihatçılar tarafından yoğun eleştiriye maruz kalmış ve bölünme eğilimleri ile itham edilmiştir. Bununla birlikte, bu eleştiriler parti için bir muhalefet ifadesi olmuş ve fikirlerini meclis zemininde ifade etme çabalarını sürdürmüşlerdir.¹⁶⁸

Osmanlı Ahrar Fırkası'nın programı, TŞAMC programı dikkate alınarak hazırlanmıştır. Buna göre şahsi teşebbüs ve Adem-i Merkeziyetçilik benimsenmelidir. Özgür ve hukuki olarak eşit doğan herkes kanunlar önünde de eşittir. Osmanlı toplumunda herkes; eğitim, haberleşme, ifade, vicdan, basın, toplanma, seyahat ve ticaret özgürlüğüne sahiptir. Türkçe devletin resmi dili olmalı ve ilköğretimde eğitim zorunlu olarak Türkçe dilinde okutulmalıdır. Vekil seçimleri ve memur atamaları Osmanlılık düşüncesi paralelinde ırk ve din ayrımı olmadan yapılmalıdır.¹⁶⁹

İrk ve din ayrımı olmaksızın eşitliğe vurgu yapan Osmanlı Ahrar Fırkası zaten "Osmanlı Osmanlılarıdır" şeklinde geliştirmiş olduğu Osmanlılık düşüncesini ön plana çıkarmıştır. Osmanlı Ahrar Fırkası'na üye olan kişilere, bakıldığında ITC'nin aksine Arap, Ermeni, Rum, Arnavut kökenli farklı etnik ve dini grupta kişilerin yer aldığı kozmopolit bir yapıya sahip olduğu görünür. Vergi verilip verilmemesine bakılmaksızın yirmi yaşındaki her erkeğin oy hakkına sahip olması vekil sayısının artırılması ve seçimlerin tek dereceli olması istenmektedir. Ayrıca refah içerisinde okumaları için ilmiye sınıfı öğrencileri için gerekli önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁰

31 Mart Vakası sonrasında Prens Sabahaddin ve taraftarları üzerindeki baskının azaldığı gözlemlendi. Özellikle Hasan Fehmi Bey'in cenazesi sırasında toplanan kalabalık, Ahrar önderlerince İttihat ve Terakki'nin karargahına doğru gösteri

¹⁶⁸ KILIÇ, s.12.

¹⁶⁹ KOÇAK, s.110.

¹⁷⁰ Murat KARATAŞ, *Türk Demokrasi Tarihi (1876-1945) Liderler, Partiler ve Seçimler*, (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023), s.50.

yürüyüşüne çevrilmeye çalışıldı. Ne var ki, isyanın bastırılmasının ardından Ahrar'ın bu girişimleri ağır sonuçlar doğurdu. Üyeleri yoğun gözetim altına alındı, birçoğu tutuklanıp yargılandı, diğerleri ise yurt dışına kaçmak zorunda kaldı. Yurtdışına çıkanlar ise Atina, Kahire ve Paris gibi şehirlerde yeniden bir Jön Türk akımı yaratma çabalarında bulundular, ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı. Osmanlı'da Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki'nin aldığı Jön Türk ideallerine karşılık, yurtdışında muhalefetin sesini yükseltmeye çalışan ve siyasi alanda geçerli bir alternatif oluşturma çabası içindeydi. İlerleyen süreçte, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın içinde eski Ahrar üyeleriyle karşılaşıldı ve sonra Milli Ahrar Fırkası'nda yine bazı eski Ahrarcılarla yolun kesiştiğine şahit olundu. Fakat tüm bu gelişmelerin ardından, Osmanlı Ahrar Fırkası, 31 Mart Olayları'nın yarattığı değişimlerin gölgesinde sona ermiştir.¹⁷¹

Sonuç olarak, Osmanlı dönemi liberal kuruluşları, 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan reform hareketlerinin bir parçası olarak belirmiştir. Ancak, geleneksel yapı ve siyasi çekişmelerle başa çıkmada zorlanmış, liberal düşüncenin etkisi devletçilik ve diğer ideolojik akımların gölgesinde kalmıştır. Bu kuruluşlar, modern Türkiye'nin kuruluşuna katkı sağlamış, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ve sonrasında etkileri sınırlı kalmıştır.

¹⁷¹ YILDIRIM/BIÇAKCI, s.218.

SONUÇ

Osmanlı dönemindeki liberal düşünce, bireysel özgürlük, hukukun üstünlüğü, özel mülkiyet ve sınırlı devlet gücü gibi temel liberal prensiplerle şekillenmiş, ancak bu kavramlar Osmanlı toplumunun dinamikleri ve koşullarıyla etkileşime girmiş ve özgün bir nitelik kazanmıştır. Bu tezde, liberalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl filizlendiği, hangi düşünürlerin bu akımı temsil ettiği ve liberalizmin nasıl bir evrim geçirdiği incelenmiştir.

Tanzimat Reformları'nın ortaya çıkışı, Osmanlı toplumunda liberal düşüncenin tohumlarının atılmasına zemin hazırlamıştır. Devlet, bu dönemde hukukun üstünlüğü, eşitlik ve özgürlük gibi liberal prensipleri benimsemeye yönelik adımlar atmıştır. Ancak, Tanzimat'ın getirdiği reformlarla birlikte ortaya çıkan tartışmalar, Osmanlı düşünürlerini liberal düşünceyle meşgul etmiştir.

Osmanlı liberal düşünürleri arasında öne çıkan isimlerden biri Ali Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu, bireysel özgürlük, eşitlik ve hukukun üstünlüğü gibi liberal değerleri savunmuş, Tanzimat'ın getirdiği reformları desteklemiştir. Prens Sabahaddin ise, Osmanlı toplumunda adem-i merkeziyet ve özgürlükçü bir yönetim anlayışını benimseyerek, liberalizmin temel prensiplerini vurgulamıştır.

Osmanlı'da liberal düşüncenin somut bir ifadesi, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan liberal kuruluşlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Serbest Fırka ve Osmanlı Ahrar Fırkası gibi partiler, liberal değerleri savunarak Osmanlı siyasi sahnesinde etkili olmuşlardır. Bu partiler, toplumun farklı kesimlerinden destek alarak liberal düşüncenin yayılmasına katkı sağlamışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal düşünce, sadece politik alanda değil, aynı zamanda ekonomik alanda da etkili olmuştur. Liberal ekonomi prensiplerini savunan düşünürler, serbest ticaret, özel mülkiyetin korunması ve devlet müdahalesinin sınırlandırılması gibi konularda çeşitli önerilerde bulunmuşlardır.

Bu tez, Osmanlı döneminde liberalizmin evrimini anlamak ve Osmanlı liberal düşüncesinin yerel bağlamını değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Araştırma sürecinde ortaya çıkan bulgular, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberalizmin nasıl algılandığını, kimler tarafından savunulduğunu ve nasıl bir etki bıraktığını anlamamıza yardımcı olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal düşüncenin önemli bir parçası olan düşünürlerin ve kuruluşların katkılarını vurgulamakla kalmayıp, aynı zamanda bu düşüncenin yerel dinamiklerle nasıl etkileşime girdiğini ve evrildiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı'da liberalizm, kendi özgün karakterini koruyarak, toplumun geniş kesimlerine ulaşabilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecine katkı sağlamıştır.

Bu tezin sonuç bölümü, Osmanlı döneminde liberalizmin izlerini sürerek, düşünürlerin ve kuruluşların toplumsal ve politik değişimdeki rollerini vurgulamaktadır. Osmanlı liberal düşüncesi, sadece tarihsel bir olgu olmanın ötesinde, günümüzdeki düşünsel tartışmalara da ışık tutabilecek önemli bir miras olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU Samet, *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- ALKAN Yaşar. “Rawls’ın Siyasal Liberalizm’inde İktisadi Adalet”. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, C:16, S:32, 2020, ss.5204-5229.
- ATALAR Münir. “Ahmet AĞAOĞU (1869-1939)”. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:2, 2018, ss.139-151
- AVAN Sinan. “Gerçekten Liberalizm Mi? Yoksa Sadece Söylem Mi?: Tek Partili Türkiye’de Liberal Gelişmeler”. *Akademik Bakış Dergisi*, S: 48, 2015, ss.31-45.
- AVCI Sümeyye Büşra. “Osmanlı Döneminde Irak’ın Mahalli İdari Yapısı. *Journal of Sciences and Humanities*, Irak’ta Osmanlı İzleri Sempozyumu, C:6, S:1, 2022.
- AYTAÇ Ömer. “Türk Sosyolojisinde Bir Öncü İsim: Prens Sabahaddin”. *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, C:6, S:12, 2018, ss.75-120.
- BERKES N. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 1978.
- BİLGİN Mehmet Fevzi. “Siyasal Liberalizm”. *Bilgi*, S:2, 2007, ss.84-143.
- BULUT Mehmet. “Osmanlı Ekonomi Politığıne Yeniden Bir Bakış”. *Bilig*, S:62, 2012, 63-96.
- BULUT Yücel. “İdeolojinin Tarihçesi”. *Sosyoloji Dergisi*, S: 23, 2011.
- CAN KAZAN Nehir. *Türkiye’de Liberalizm Tartışmaları*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- COŞGUN Beyzanur. *Liberal, Sağ ve Sol İdeolojilerden Yola Çıkarak Devleti Kavramsallaştırmak*. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- ÇAKICI Fatma Nur. “Osmanlı’dan Türkiye’ye Siyasal Miras: Türk Siyasal Kültürü Üzerine Bir İneleme”. *Uluslararası Bilimsel Araştırma Dergisi*, C:1, S:2, 2016, ss.8-15.
- ÇALIŞKAN AKÇETİN Nurhayat / AKÇETİN Eyüp. “Liberalizmin Dönüşümü”. *(HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C:1, S:2, 2013, ss.15-26.
- ÇELİK Raşit. “Kapsamlı Liberalizmden Siyasal Liberalizme: Adaletin Siyasal Alan İçerisinde Gerekçelendirilmesi”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 11, S: 22, 2016, ss.83-98.

- ÇETİN Halis. “Liberalizmin Temel İlkeleri”. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C: 2, S: 1, 1973, ss.197-224.
- DURA Cihan / ALTIPARMAK Aytekin. “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması: Nedenleri ve Sonuçları”. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, S:16, 2000, ss.17-30.
- DURUKAN Kaan. *Prens Sabahaddin ve İlmi İçtima, Türk Liberalizminin Kökenleri”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi.* İstanbul: İletişim Yayınları, C:1, 2004.
- EAGLETON Terry. *İdeoloji.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- ERCOŞKUN Burak. “Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Liberalizm”. Akademik Bakış Dergisi, S:72, 2019, ss.105-122.
- ERDOĞAN Mustafa. “Liberalizme Yeniden Bakış: Tarihi ve Felsefi Temelleri”. Liberal Düşünce Dergisi, S:56, 2009, ss.7-31.
- EŞİYOK B. Ali. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi’ne Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”. Mülkiye Dergisi, S:34, 2010, ss.57-108.
- EŞTÜRK Özlem. Türkiye’de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi Örneği. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 20006.
- GEDİKLİ BERBER Şarika. “Osmanlı’nın Son Döneminden Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C:27, S:80, 2011, ss.209-240.
- GENÇ Mehmet. Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. Ankara: Ötüken Yayınları, 11. Basım, 2023, s.41.
- GEYİKDAĞI Necla. “The Economic Views of A Nineteenth Century Ottoman Intellectual: The Relationship Between International Trade and Foreign Direct Investment”. Middle Eastern Studies, 2011, 529-542.
- GÜNÖR Recep Batu. “Klasik Liberalizm Açısından Prens Sabahaddin’in Toplum Felsefesi”. Gazi Türkiyat, S:29, 2019, ss.163-177.
- HAKLI Salih Zeki. “Erken Dönem Cumhuriyet’te Ahmet Ağaoğlu’nun Kemalizm’i Liberal Perspektiften Yorumlama Çalışmaları”. Liberal Düşünce Dergisi, Y:23, S:90, 2018, ss.35-57.
- HEYWOOD Andrew. *Siyasetin ve Uluslar Arası İlişkilerin Temel Kavramları.* çev. Fahri BAKIRCI, Ankara: BB101 Yayınları, 2018.

- İNSEL Ahmet. *Neo-Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1-3. Baskı, 2004.
- KARADUMAN Kaan. *Toplumsal Hareketler ve İdeoloji: Kitleleri İknada İdeolojinin Gücü*. Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- KARAGÜZEL Ömer Faruk. “Liberalizm ve Türk Liberalizmi Üzerine Notlar”. *Umran Dergisi*, 2012.
- KARAMAN Pınar. *1921-1961 Yılları Arasında Türkiye’de Liberalizm*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- KARATAŞ Murat. *Türk Demokrasi Tarihi (1876-1945) Liderler, Partiler ve Seçimler*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023.
- KAYABAŞ Ebru. “Bir Yavuz Hukukçu: Ahmet Ağaoğlu”. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, C: 70, S: 1, 2012, ss.441-452.
- KAZANCI Metin. “Althusser, İdeoloji ve İdeoloji ile İlgili Son Söz”. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S:24, 2006.
- KILIÇ Murat. “Türk Siyasal Hayatında Bir Muhalif İsim Ve Hareket: Prens Sabahaddin Ve Meslek-İ İçtima”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y:2, S:12, 2010, ss.1-14.
- KILINÇ SAVRUL Burcu / ÖZEL Hasan Alp / KILIÇ Cüneyt. “Osmanlı’nın Son Döneminden Günümüze Türkiye’de Dış Ticaretin Gelişimi”. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, C:8, S:1, 2013, ss.55-78.
- KOÇAK Yüksel. *Neo-Liberalizmin Türkiye’de Belediye Hizmetlerinin Görülmesi Üzerindeki Etkisi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- KORKMAZ Şebnem. “Erken Cumhuriyet Döneminde Devletçilik: Ahmet Ağaoğlu ve Kadro Hareketi”. *Uluslararası Politik Araştırmaları Dergisi*, C: 7, S: 3, 2021, ss.27-39.
- KUVANÇ İlke Ulaş. *Küreselleşmenin Tektipleştirme İdeolojisi ve Toplumsal Yeniden Üretiminde İdeolojik Aygıt Olarak “Dünya Müziği”*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- MERİÇ Cemil. *İdeoloji*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1970.
- Naci Yazgan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

- NAKIŞ Yaren. Ak Parti İktidarı Tarih Yazımı ve Muhafazakar İdeolojinin Yeniden Üretiminde İdeolojik Aygıt Olarak “Derin Tarih” Dergisi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- ODABAŞI Levent. “Osmanlı İktisadi Modernleşmesinde Liberal Tezler”. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S:4, 2014, ss.76-86.
- OĞLAKKAYA UZUN Asuman. Osmanlı Devleti’nde İktisadi Gelişmeler 1789-1860. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- OSKAY Ünsal. “Popüler Kültür Açısından “İdeoloji” Kavramına İlişkin Yeni Yaklaşımlar”. SBF Dergisi, C:35, S:1, 1980.
- ÖZAVCI H. O. “Differing Interpretations of La Conscience Collective and “The Individual” in Turkey: Émile Durkheim and The Intellectual Origins of The Republic”. Journal of the History of Ideas, C: 75, S: 1, 2014, ss.113-136.
- ÖZBEK Cumali. “Osmanlı Yeni Siyasal Sisteminin Değişim Aşamaları ve Modernleşme Hareketleri”. Route Educational and Social Science Journal”, C:4, S:8, 2017, ss.446-454.
- ÖZCAN Ufuk. İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet Ağaoğlu’nun (1869-1939) Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1996.
- ÖZHAZİNEDAR Tuğba. “Osmanlı’da Liberalizm Algısı”. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, 2023, ss.58-82.
- RAICO Ralph. “Klasik Liberalizm Nedir?”. çeviren: Atilla Yayla Liberal Düşünce, Yıl 16, Sayı 64, 2011.
- SARITAŞ İbrahim. “Fransız Devrimi’nin İki Çocuğu: Liberalizm ve Muhafazakârlığın Temel Kavramlar Üzerinden Mukayesesi”. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, C.54, S.2, 2019, ss.797-810.
- SEVİM Nuray. “Türk Asker, Diplomat, Siyasetçi Ali Fethi Okyar”. ATAD, S:5, 2021, ss.306-338.
- SEYMEN Recep. “İnsan ve Sosyal Teori”. Journal of Social Policy Conferences, S:50, 2005.
- ŞİSSLER A. Holly. *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*. çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- ŞAHİN Harun. “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Ana İlkeleri Çerçevesinde Klasik Dönem Osmanlı İktisat Politikasına Bakış”. EKEV Akademi Yayınları, Y:19, S:61, 2015.

- ŞAHİN Kübra Nur. Türkiye’de Siyasal Liberalizm Eleştirisi: Turgut Özal Dönemi (1938-1989). Nuh
- ŞANVER Nurten. XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Liberal Ekonominin Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- ŞEN Hasan. “PRENS SABAHATTİN versus ZİYA GÖKALP”. Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı-I, 2013, ss.299-313.
- ŞEYLAN G. *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
- TABAKOĞLU Ahmet. Türk İktisat Tarihi. 11.Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- TARTILACI Abdülkadir. Türkiye’de Liberalizm: Ak Parti Dönemi Politikaları ve Uygulamaları (2002-2011). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- TAŞKIN Celil. “Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet Tartışması Bağlamında Kürt Meselesine Müsbet Bakış”. Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi, S: 1, 2016, ss.145-159.
- TAYYAR Ayşegül / ÇETİN Birol. “Liberal İktisadi Düşüncede Devlet”. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C: 14, S: 1, 2013, ss.107-120.
- TEMEL Recep. “İktisadi Liberalizmin Özal Dönemi Maliye Politikalarına Etkisi”. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi C: 19 S: 33, 2017, ss.114-124.
- TEVETOĞLU F. *Ali Fethi Okyar’ın Günlük Hatıraları*. Ankara: TTK, 1987.
- TURGUT Abdurrahman. Neo-Liberalizmin Kamu Yönetimine Yansıması Olarak Girişimci Yönetim: Türkiye Örneğinde Bir İnceleme. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- TÜRKİSLAMOĞLU Elif. “KADROKULAR VE AHMET AĞAOĞLU TARTIŞMALARI”. Tarih Araştırmaları Dergisi, S:41, 2022, ss.403-438.
- UZUN Mustafa Cüneyt / AFŞAR Bilge. “Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, S:3, 2019, ss.54-93.
- ÜLKEN H.Z. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.
- VAREL Anıl. “Avrupa’nın Tarihsel Gelişimine Üç Farklı Bakış, Üç Farklı Siyaset: Recep Peker, Ahmet Ağaoğlu Ve Şevket Süreyya Aydemir”. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 24, S: 45, 2021, ss.381-416.

YANBAŞ Bulut. Sosyal Devlet ve Anayasal İktisat Sentezi: Üçüncü Yol Olarak Sosyal Liberalizm. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

YAYLA Atilla. *Liberal Bakışlar*. Ankara: Liberte Yayınları, 2000.

YILDIRIM Cuma / BIÇAKCI Harun. “Osmanlıdan Günümüze Liberalizm ve Liberal Partiler”. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, S:72, 2019, ss.212-225.

YÜCEL Ensari. “Osmanlı Dış Ticaretinin Analizi ve Osmanlı İktisat Anlayışındaki Değişimin Dış Ticaret Politikalarına Yansımaları”. BEYDER, C:18, S:1, 2023, 33-46.

ZURCHER E.J. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

ÖZGEÇMİŞ

Kanan KHAMIYEV, orta öğrenimini Azerbaycan'ın Bakü Şehri Qaradağ Rayonu Lokbatan Kasabası Sexavet Meherremov adına 106 numaralı tam orta okulda tamamladı. 2014 yılında Uşak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümünde öğrenime başlayıp 2019 yılında mezun oldu. Yüksek lisans eğitimine ise 2019 yılında Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Kamu Yönetimi anabilim dalında görmektedir. 2018 yılından itibaren işletme yönetimi alanında çalışmıştır. Bölümü ile entegre olmak üzere Kamu Yönetimi ve Finans alanında araştırmalar gerçekleştirdi.